

FORTID

historisk studenttidsskrift - uio - nr I 2004

Innhold

leder	s 3
Universitetet i forvandling eller utvikling?	s 4
Baron Blod i virkeligheten?	s 6
Torvslaget 1829 i perspektiv	
Demokratisering i Afrika, Via Dolorosa?	s 14
Floken Holocaust	s 19
Om å binde historiens tråder sammen	
Henry Fords «Internasjonale Jøde»	s 22
«Kristiania Flagsamlag»	s 28
- et vellykket nasjonalt prosjekt	
McCarthys Amerika	s 32
sier du det	s 35
Antikvariatet	s 36

ISSN: 1504-1913

Redaktør: Gunnar Jakobsen

Redaksjonen:

Kjetil Vengstad

Thor Indseth

Inger Hilde Killerud

Ingjerd Veiden Brakstad

Marius Bjørnson Hofstad

Geirr Olav Gram

Kontakttelefon: 928 91 985

Trykkeri: Allkopi, Ramstadsletta 24, Høvik

Grafisk design: Silja Digranes

**Utgitt med støtte fra Historisk institutt ved
Universitetet i Oslo.**

Kontaktadresse:

Universitetet i Oslo,

Historisk institutt,

Fortid,

Postboks 1008 Blindern,

0315 OSLO

Vil du bidra med en tekst, kontakt oss på:

E-post: fortid-hi@hi.uio.no

... og Fortid skulle det hete ...

I sommer kom gladmeldingen. Vi hadde fått 10.000 kroner fra instituttet til å starte opp et tidsskrift. Endelig kunne alle tankene og diskusjonene kulminere i noe tekstlig. Vi ble med det gitt muligheten til å skape historie ved å formidle historiene. Det er ikke uten stolthet vi nå kan presentere det aller første nummeret av Fortid. Det har vært spennende å være med og utforme et uttrykk, som skal søke å gi mening.

Hva skal Fortid være? Det kan være ambisiøst å svare på et slikt spørsmål, men ikke uviktig av den grunn, for vi har virkelig et ønske om å bidra gjennom tidsskriftet. Det skal selvfølgelig være historie på ramme alvor, men ikke bare det. Historiefaget har, tror vi, stor rekkevidde og mange nedslagsfelt. Dette ønsker vi å få frem gjennom artikler, debatter og presentasjoner. Dette innebærer at vi er åpne for bidrag fra andre arenaer enn vårt eget institutt. Gjennom en åpen dialog med andre fagtradisjoner håper vi å kunne vise bredden, og med det, styrken til historiefaget.

Fortid skal være mer enn dette. Postmoderne bidrag blir tatt i mot med glede. Vi har nemlig et ønske om debatt. Hva har vel skremt historiefaget mer enn dette begrepet som sår tvil om det i det hele tatt er så mye sannhet å finne der ute. Noen har anerkjent modifiserte postmoderne standpunkt som viktige bidrag, andre ikke. Skal vi ha som mål å vise åpenhet og bredde må vi være villige til å sprengre grenser. Det betyr likevel at Holocaust og Apartheid er virkelige og tragiske historiske begivenheter. Med andre ord er det også viktig for oss å overholde fagets etiske retningslinjer og kravet til redelighet.

Studentene er vår viktigste målgruppe. Vi vil at studenter skal få noe igjen for å lese tidsskriftet, og ikke minst få lyst til å bidra med tekster. Lange eller korte. Politiske eller akademiske. Vi har som mål å få frem alle de gode tankene som ligger gjemt i kladdebøker, mine dokumenter og hva verre er, i skuffen til professoren. Mange tanker dør alt for tidlig. Med Fortid håper vi å redusere antall dødsfall.

Til hvert nummer har vi som mål å presentere en artikkel fra en person som har historie som yrke. Ikke for å skremme, men for å stimulere og motivere. La oss for moroskyld kalle det en gulrot. Til dette første nummeret har vi fått bidrag fra Odd Arvid Storsveen. Det takker vi for. Han viser gjennom sine ord at kontrafaktisk tenkning kan bidra til nye spennende perspektiver i historiefaget. *What if?*

Hva er historie? Det er et stort og ubesvart spørsmål. Svaret pendler fra alt til ingenting. Likevel vil første nummer av Fortid være en reell historisk hendelse. Det mener i hvert fall vi. Det skjedde en gang i 2004 at det kom et nytt tidsskrift til verden. Det er en hendelse det er mulig å plassere i tid. Altså er det historie.

Historien er også kjent, eller kanskje fryktet, for å dømme. Det har den gjort gjennom hele historiens løp. Det er uunngåelig. Dette er imidlertid ikke vårt mandat. Det er det ingenting vi kan få gjort noe med. Ikke nå i hvert fall. Det er dere som leser Fortid som kommer til å mene noe om tidsskriftet. Det er dere som er historien som dømmer.

God lesning!

Redaksjonen

Universitetet i forvandling eller utvikling?

Av Anders Nilsen

Universitetet har de siste to åra gått i gjennom store forandringer. Noen av disse forandringene innebærer innføringen av nye grader og en ny karakterskala ved landets universiteter. Bachelorgrad og mastergrad har avløst cand. mag. og hovedfag, og man har erstattet tallkarakterer med bokstavkarakterer etter amerikansk målestokk. En av hovedhensiktene ved denne nye universitetsreformen har vært å effektivisere studiene ved landets høyere utdanningsinstitusjoner. Studier og utdanning er kostbart, og i vår kostnadseffektive tidsalder må også høyere utdanning effektiviseres. Det som er interessant i et universitetshistorisk perspektiv er om dette er noe helt nytt i tenkningen rundt høyere utdanning, eller om denne nye reformen bare er en naturlig følge av utviklingen ved de høyere utdanningsinstitusjoner de siste femti åra. Det mest slående trekket ved denne utviklingen var den massive økningen av studenter i perioden. Hvordan man skal håndtere en stor studentmasse, samtidig som utdanningen skal være effektiv og faglig god, har vært et stadig tilbakevendende problem i norsk utdanningspolitikk. Jeg vil i denne artikkelen argumentere for at den nye universitetsreformen er en naturlig forlengelse av tidligere universitetsreformer, og særlig da av Ottosen-komiteén forslag til universitetsreformer fra 1968. Jeg vil sammenligne de to reformene, og vise forskjeller i hvordan de to reformene ble mottatt av studentene i sin samtid. I tillegg vil jeg forsøke å vise nødvendigheten og logikken i innføringen av disse reformene.

Ottosen-komiteén

Ottosen-komiteén ble oppnevnt av regjeringen høsten 1965. Den het egentlig videreutdanningskomiteen, men fikk sitt navn etter sin formann Kristian Ottosen, som da var administrerende direktør i studentsamskipnaden i Oslo. Denne komiteen hadde som formål å levere innstillinger til regjeringen om høyere utdanning. Komiteen hadde følgende mandat:

1. Foreslå tiltak som kan føre til best mulig utnytting av studietid og studiekapasitet ved universiteter og høyskoler.
2. Vurdere muligheten for videre avlastning av universiteter og høyskoler med hensyn til elementær undervisning.
3. Utrede behovet og formene for utdanning for artianere som kan være alternativ til mer langvarige studier ved universiteter og høyskoler.
4. Vurdere behovet for nye institusjoner på lang sikt.

Behovet for en slik komité hadde meldt seg på grunn av utviklingen innenfor høyere utdanning etter krigen. Man hadde i Norge i denne perioden fått en massiv økning av unge mennesker som tok utdanning ved universiteter og høyskoler. Denne økningen slo særlig inn på 1960-tallet. Fra 1960 til 1970 ble studenttallet bare på universitetet i Oslo tredoblet, fra 5600 til 16800.¹ Disse harde statistiske fakta førte til ønsket om å opprette en komité som kunne komme med forslag om hvordan man kunne få mest mulig ut av de ressursene man hadde til rådighet. Studenter skulle også i denne perioden oppmuntres til en stor vektallsproduksjon, og være effektive i sine studier. Universitet skulle bli mer effektivt, og man skulle utnytte

ressursene bedre. Bare slik kunne man klare å ta i mot alle nye studenter som man visste ville komme innen få år. Komiteen kom med flere innstillinger.

Særlig en av innstillingene vakte stor debatt i samtiden, og det var innstillingen om nyorganisering av universitetsstudiene. Komiteen gikk i denne i mot friere studieformer og foreslo et felles mønster for alle universitetsstudier. Man ønsket et system med fire års grunnutdanning – cand. mag., hvor man hadde en viss avsiling etter to av disse årene. Etter dette ble det lagt opp til to års spesialutdanning – cand. philol, cand. real. etc. Man ville altså bort fra de Humboldtske idealer om selvstendighet og selvrefleksjon. Man ville bort fra systemet hvor studenten hadde en meget stor grad av frihet, og på egenhånd skulle komme opp på et akademisk nivå som til slutt skulle ende opp i en grad. Argumentet for et slikt system var da som nå effektivisering av studiene, slik at så mange som mulig kunne få mulighet til å ta høyere utdanning.

Kvalitetsreformen

Den såkalte kvalitetsreformen ble innført ved norske universiteter høsten 2003. Denne reformen er en interessant hendelse i norsk universitetshistorie. Studenter og ansatte har fått mye nytt å forholde seg til. Nye grader, nytt karaktersystem og undervisning med oppmøteplikt er noen av de forandringene vi har sett ved universitetet. Hovedargumentet for innføring av denne reformen, har klare likhetstrekk med Ottosen-komiteéns innstillinger. Hvorvidt dette faktisk har vært vellykket, og hvilke positive og negative følger denne reformen har hatt, skal ikke diskuteres i denne artikkelen. Siktemålet har uansett vært å effektivisere universitetet. I tillegg har man innført nye grader for å gjøre våre universitetsgrader mer tilpasset et internasjonalt arbeidsmarked. Ved innføringen av de nye gradene har man valgt de samme gradene som våre anglosaksiske brødre på den andre siden av Atlanterhavet.

En sammenligning

Den mest åpenbare likheten mellom kvalitetsreformen og Ottosen-komiteén sine innstillinger, er som jeg har vært inne på ønsket om å effektivisere. Masseuniversitetet, som var en realitet fra andre halvdel av 60-tallet, gjorde at man måtte tenke annerledes på hvordan en universitetsutdanning skulle foregå. Fødselskullene ble stadig større etter krigen, og stadig flere av disse valgte å ta artium, og senere utdanning ved universitetet. Dette førte til at universitetet etter hvert utover på 60-tallet forandret seg. Man hadde tidligere tenkt på universitetet som en eliteinstitusjon, som det var bare noen få forunt å få plass på. Dette forandret seg i denne perioden. Denne utviklingen førte til at gamle universitetsidealer måtte oppgis til fordel for effektivisering og vektallsproduksjon. Skulle man få plass til alle de nye studentene, kunne man ikke lenger akseptere høytsevendende filosofistudenter som hadde gått seg fullstendig vill i Hegels dialektikk. Ottosen-komiteén ble altså opprettet for å innrette universitetet til en ny tid.

Kvalitetsreformens hovedhensikt ligner svært mye på Ottosen-komiteéns. I 1996 hadde man ved universitetet i Oslo 38265 studenter.² Dette var en kraftig økning i antallet studenter i forhold til 1960-tallet. Overfor en slik studentmasse, hadde kvalitetsreformen til hensikt å få studentene gjennom raskere. Den nye bachelorgraden er for eksempel ett år kortere enn den gamle cand. mag. -graden.

Dette var selvfølgelig for å gjøre det mer effektivt. Forskjellen på kvalitetsreformen og Ottosen-komiteéns innstillinger er at det har blitt enda flere studenter nå enn det var den gang. Kvalitetsreformen må gå hardere til verks, noe den gjør med å kutte et helt år på grunnutdanninga.

En annen viktig forskjell er at kvalitetsreformen er en gjennomført reform, mens Ottosen-komiteéns innstillinger bare var forslag til forbedring av høyere studier fra en komité nedsatt av regjeringa i 1965. Forslagene til Ottosen-komiteén ble bare delvis realisert, deriblant en tidsbegrensing for gradsstudier.

Kvalitetsreformen er derimot en reform som har blitt gjennomført på alle universiteter, med de positive og negative følger dette har hatt. Det er en reform som har forandret mye ved landets universiteter, men den er allikevel en del av en utvikling som har foregått i Norge helt siden Ottosen-komiteén ble oppretta, nemlig den sterke økningen i antall studenter. Skal man klare å opprettholde et fullverdig studietilbud for alle, har politikken de siste førti åra vært et forsøk på å effektivisere universitetene. Denne tankegangen har nådd sin foreløpige topp med kvalitetsreformen.

Hvordan var mottagelsen?

Ottosen-komiteéns innstillinger blei lagt fram i en periode da studentmassen var sterkt politisert både i Norge og internasjonalt. 1968 var året da flere storbyer både i Europa og USA var preget av studentopprør. Opptøyene i Paris våren 1968 er det mest kjente, der opptøyene nærmest sørget for revolusjonss lignende tilstander i noen hektiske uker i mai.

Dette må man ha i mente når man skal se på hvilke reaksjoner Ottosen-komiteéns innstillinger førte til. Mange radikale studenter var påvirket av hendelsene i 1968, og for disse kom innstillingene meget beleilig. De førte til massive demonstrasjoner, og det lille man hadde av studentopprør i Norge i denne perioden var ofte retta mot Ottosen-komiteén. Studentene mente at myndighetene gjennom disse innstillingene ville gjøre universitetene ufrie, mer næringslivsrettet og man hevdet at disse forslagene ville gjøre universitetet til et redskap for den internasjonale storkapitalen. I tillegg så man på forslagene som forsøk på politisk ensretting og undertrykking av studentene.

Et annet viktig poeng for studentene var at universitetet skulle være en institusjon som skulle kjempe for forandring av det bestående samfunn. Studentene mente i denne sammenheng at Ottosen-komiteéns innstillinger ville føre til det motsatte. Ottosen-komiteéns prat om utviklingen de siste tjue år ble oppfattet som reint vrøvl av de radikale studentene. Komiteen var lakeier for det bestående samfunn, og hadde ikke forstått at utviklingen kunne bestemmes gjennom nitide studier av Mao Tse-tungs tenkning i et møterom på Eilert Sundts hus.

Men også blant de ansatte ved universitetet var motstanden stor. Særlig stor var frykten for at universitetet skulle miste sitt preg som en sentral forskningsinstitusjon. De ansatte så for seg en situasjon hvor det blei så mange studenter som skulle gjennom systemet at dette gikk utover de ansattes mulighet til å drive forskning.

Den nye kvalitetsreformen har på langt nær støtt på den samme motstanden som Ottosen-komiteén i sin tid gjorde. Det har naturligvis vært noen diskusjoner i Universitas, men den massive motstanden mot reformen uteble. Det var motstand

mot reformen, men ikke i samme grad som i 1968. Det man har vært mest kritiske til er selve gjennomføringa av reformen. Kritikken har gått på at reformen har blitt gjennomført for fort, uten at studiestedene har vært godt nok forberedt. Dette har ført til mange frustrerte studenter som ikke har fått den nødvendige informasjonen ved universitetene. Også de ansatte har uttrykt frustrasjon over dette. Det har gått for raskt.

Motstanden mot dagens reformer, virker mildere og mindre prinsipiell enn opposisjonen av 1968. Dette er heller ikke så rart, det politiske klima på universitetet var mye hardere på universitetet rundt 1968 enn det er i dag. Talerøret for politisk debatt ved universitetet i Oslo, studentersamfunnet, blei effektivt knust av Rød Front på 70-tallet, og har siden den gang ligget med brukket rygg. Kanskje har vi også mista trua på universitetet som en avgjørende politisk kraft, slik våre forfedre trodde. Den største bekymringen blant studentene har nok dreid seg mest om det nye karaktersystemet, som har gått fra et system med tallkarakterer til bokstavkarakterer. Frykten for å bli en B-student, eller enda verre en C-student, har vært stor blant mange studenter.

Kom, la oss være effektive!

Universitetet er en av de eldste institusjonene som finnes i verden. Bare kirken kan konkurrere med dens lange levealder. En av grunnene til at universitetet har overlevd, er evnen til å fornye seg, og ta opp i seg strømninger i samfunnet. Tidligere var det slik at universitet og utdanning var forbeholdt en meget liten elite. Folk fra de øvre samfunnslag sendte barna sine på universitetet, og sørget for at de fikk en skikkelig utdanning. Slik gikk årene.

En ny utvikling begynte i Norge etter siste verdenskrig. Man fikk etter hvert en voldsom økning av antall studenter i høyere utdanning. Særlig kraftig var økningen i andre halvdel av 60-åra. Det såkalte masseuniversitetet var en realitet. Denne utviklingen har ikke snudd, tvert i mot. Dette har ført til forsøk på å effektivisere universitetene. Det begynte rundt 1968 med Ottosen-komiteéns innstillinger, og det fortsetter med den nye kvalitetsreformen. Universitetet har ikke lenger tid til de frie studier og langsam selverkjennelse. Det tilhører gamle dager. Det er ikke effektivt nok.

Sluttnoter

1. Collett, John Peter: *Historien om universitetet i Oslo*. Universitetsforlaget, 1999.
2. Collett, 1999.

Baron Blod i virkeligheten?

Torvslaget 1829 i perspektiv

Av Odd Arvid Storsveen

En norsk baron

Grever og baroner er forholdsvis sjeldne figurer i norsk historie, til forskjell fra de fleste sentraleuropeiske land med en lang aristokratisk tradisjon. Etter eneveldets innføring var titlene og de medfølgende rettigheter reservert for den nye høyadel som enevoldskongene lot utnevne fra 1671. Norge ble bare avspist med de to grevskapene Jarlsberg og Larvik samt baroniet Rosendal, men norske grever og baroner hadde ofte ganske flyktig fysisk tilknytning til sine eiendommer i Norge og foretrakk det gode liv i Danmark eller utlandet. Det viktigste unntaket fra regelen var grev Herman Wedel Jarlsberg, som siden 1806 fikk styre det grevskapet faren innehadde og som han selv arvet i 1811.

Grev Wedel var selvsagt først og fremst en av de betydeligste politiske skikkelsen i sin tid, både før og etter 1814. Han måtte også akseptere at Riksforsamlingen gikk inn for å avskaffe alle adelige rettigheter, noe som ble endelig kodifisert av Stortinget med adelsloven i 1821. Som en gest til den gamle enevoldsadel fikk imidlertid de som allerede var født inn i adelen lov til å bruke sine adelige titler resten av sin levetid. Derfor fortsatte Norge under unionen med Sverige å ha en type hjemlig adel i tillegg til den svenske. Wedel forble greve, og hans to yngre brødre Ferdinand og Christian bar tittelen baroner etter eneveldets skikk.

Ferdinand Carl Maria Wedel Jarlsberg (1781-1857) hadde vært dansk kavalerioffiser og bosatte seg ikke i Norge før i 1814. Da Carl Johan i november dette året gjorde grev Wedel til førende mann i den norske regjering, fikk hans bror straks ledende posisjoner: Han ble major i kavaleriet, hoffmarskalk og en av Carl Johans adjutanter. Deretter steg han i gradene, til oberst i 1818 og til midlertidig kommandant på Akershus festning i 1819, og i 1825 ble han som generalmajor i tillegg sjef for den norske kavaleribrigade. Hans «midlertidige» stilling som festningskommandant varte i 14 år til 1833, da han søkte avskjed etter å ha måttet tåle mye kritikk, bl.a. for sin rolle som kommandant under Torvslaget i Christiania 17. mai 1829.² Men høydepunktet i karrieren nådde han først da han i 1836 ble overdratt kommandoen over den norske hær, bare få uker før hans bror greven ble innsatt som stattholder i Norge.

Baron Wedel skulle også få æren av å bli sjef for kongens norske «Hoffstat», først for Carl Johan fra 1839 og så for Oscar I fra 1844. Som person var han på mange måter sin eldre brors motsetning: Han hadde et rykte som nærmest tilbakestående åndelig sett, og han gav seg da heller aldri ut for å være «synderlig velutrustet fra forstandens side», som Rolv Laache sier om ham.³ Samtidig synes han å ha utstrålt en nærmest naiv åpenhjertighet, uten evne til å forstille seg der hans bror var kjent som en mann med vidløftige planer og skjulte strategier. Da han trakk seg tilbake fra sine militære stillinger i 1850, var

han allerede overøst med et utall æresbevisninger, bl.a. storkors av den svenske Svärdorden, ridder av Serafimerordenen, storkors av St. Olavs Orden og Medaljen for borgerdåd i gull. At dette eleverte, aristokratiske snobberi levde i beste velgående lenge etter vår «borgerlige» revolusjon, viser også en noe annen side av den norske embetsmannsstaten enn det bildet av et flittig, nøysomt og ukorrupt byråkrati som har fått dominere i nyere historieforskning.

Felles med sin eldre bror hadde baron Ferdinand Wedel Jarlsberg både et personlig mot og en dyp hengivenhet overfor de oppgaver han ble stilt overfor. Dessverre innebar dette for hans vedkommende primært å være opptatt av militær autoritet og disiplin, og det ned til minste uniformsdetalj. Slik pedantisk militarisme var nok mer i tråd med rådende tenkemåter innenfor fransk eller tysk militærvesen enn med det som var vanlig i Norge, hvor den militære orden alltid bar preg av at soldater og underoffiserer stort sett var hentet rett ut fra bondesamfunnet. Gjennom hele dansketiden måtte enhver finurlig utformet uniformskode fra kontorpultene i København tåle betydelig modifisering hver gang den skulle omsettes i faktiske norske tøyer, støvler, belter og knapper. Normal, europeisk militær orden var rett og slett ikke alltid mulig å gjennomføre i det perifert beliggende Norge, i hvert fall ikke under full mobilisering og krig. Når man ser på Hans Reimers' kjente tegning fra Torvslaget i Christiania 17. mai 1829, virker da også den fargerike kommandanten på sin høye hest og med sin gule fjærbusk vaiende i hatten underlig malplassert i forhold til den plebeiske folkemengde. Man kan være trygg på at dette også var tegnerens tanke, en tanke han antakelig delte med de fleste.⁴

Torvslagets harde fakta

I nyere historieskrivning har man hatt en tendens til å undervurdere Torvslaget som offisielt sanksjonert voldshandling. I bildeteksten til i Cappelenes *Norges historie* (1978) heter det f.eks.: «Tegnerens fremstilling av den fremstormende kavaleriavdeling [...] rimer ikke helt med det faktum at ingen kom nevneverdig til skade». Tilsvarende står det i *Aschehougs Norges historie* (1996): «Også bildet gjør mer ut av episoden enn det var grunnlag for».⁵ Men bemerkningene holder ikke. Rett nok var Reimers' tegning en karikatur med typisk burleske trekk, der Christianias politimester Gjerdrum og stattholderen von Platen begge er utstyrt med eselører, og stattholderen også med dyrisk underkropp og hover som selveste fanden. Etterpå ble svensken von Platen noe urettmessig gjort hovedansvarlig for ordren om militæraksjon, men både stiftamtmannen og magistrat stod her sammen med ham, støttet av landets justisminister Poul Christian Holst.⁶ Selve utførelsen lå deretter ene og alene i hendene på baron Wedel og hans norske offiserer og soldater. Reimers' gjengivelse av aksjonen må også i hovedsak sies å være korrekt ut fra de kildene vi kjenner – man må ikke la seg distrahere av at selve rytterangrepet har fått en sterkt stilisert form, eller at flere fortløpende hendelser er blitt samlet i ett bilde. Slikt var vanlig i all karikatur.

Hvordan fortonte Torvslaget for de som deltok i det? Her har vi et godt kildemateriale i de offentlige rettshøringene som ble avholdt av den nedsatte undersøkelseskommisjon og som ble gjengitt i detalj i opposisjonsavisen *Patrouillen*. I sin forklaring fortalte en av befalet under aksjonen, løytnant

Morgenstjerne, at han ved ankomsten til Torvet var beordret til å gjøre «et Choc til forskjellige Kanter af Torvet, for at adspredde Folkehobene». Noen videre «Instruction eller Ordre fik han ikke inden det første Choc», fortsatte han, og

Nogen nærmere Instruction erindrer Deponenten ikke at have faaet, undtagen den, at hvis Nogen satte sig til Modværge, skulle der hugges paa den eller de Personer, som satte sig til Modværge, da han forøvrigt fik Ordre om at bruge al mulig Lempe.⁷

Det første «Choc» skjedde med hevede sabler, alle ryttere ved siden av hverandre og «ikke i File to eller to og to, i sluttet Linie», en type ritt som politivedtektene ellers ikke tillot på byens trange gater.⁸ Dette første rytteranfall skjedde litt før kl. 11 om kvelden, slik det fremgår av kirkeuret på tegningen, og gikk i retning fra kjøpmann Heyerdahls gård på hjørnet mot Kirkegaten og bortover mot domkirken.⁹ Enkelte borgere falt under hestene, mens mange, deriblant kvinner og barn, ble drevet opp på noen steinhauger som tilfeldigvis lå langs torgets sørøstre ende – steinen skulle anvendes til brolegning.¹⁰ Borte ved domkirken gjorde så rytterne holdt, og foran neste «Choc» beordret Morgenstjerne at soldatene ikke skulle holde sablene klare til hugg, men holde dem ved hoften. Neste anfall gikk tvers over Torvet, frem til byfogd Riis' gård på vestsiden, et tredje anfall gikk tilbake til steinhaugene ved kirken, og de neste gikk opp Grensen og Møllergaten for å jage folk lengre vekk.¹¹

Selve rytterpiketten bestod i følge Morgenstiernes vitnemål av åtte ryttere, slik som på tegningen.¹² Her ses også fire andre ryttere i aksjon ute på Torvet, etter alt å dømme løytnant Morgenstjerne selv og kommandantens adjutanter.¹³ I bakgrunnen skimtes en del infanterisoldater som jager folk; flere borgere søkte nemlig tilflukt fra rytterne oppe på trappene til de tilstøtende gårder. Tegneren har her tatt seg visse friheter: Anført av løytnantene von Hadeln og Neumann og kommandert av løytnant Wilse ankom nemlig avdelingen med fotjegere Torvet først etter de første kavalerisjokkene.¹⁴ Stattholder von Platen viste seg dessuten ikke på Torvet før en stund etter dette igjen, da han foretok en kort inspeksjon fra hesteryggen.¹⁵ Derimot holdt baron Wedel lenge kommandoen fra sin hest på hjørnet ved Heyerdahls gård før han tok noen runder inne på selve Torvet og ga ordrer. Ytterst t.v. på tegningen ser man Henrik Wergeland, som hele tiden forholdt seg observerende i utkanten for å ha mulighet til å retirere ned Kirkegaten.¹⁶

Det som hadde skjedd, var at byens sivile øvrighet med vektere og sammenraskede politiassistenter hadde gitt opp å holde ansvaret for ro og orden på 17. mai-dagen og overlatt dette til festningens kommandant. Man skal likevel merke seg at det i løpet av kvelden og natten ikke ble innbrakt mer enn seks sivile til politiarresten: En student Blehr for «Drukkenskab og Opsætsighed mot Politiet», arbeidsmannen Ole Eilertsen og tjenestegutten Andreas Hansen for «Deeltagelse i Opløpet og Gade-Uordener», og dessuten tre personer som hadde havnet i slagsmål. Bare Eilertsen og Hansen ble beholdt i arresten de neste dager; de to ble imidlertid sluppet løs etter å ha vært i forhør hos undersøkelseskommisjonen.¹⁷ Dette skulle tilsi at det aldri var snakk om noen omfattende uroligheter eller voldsomme markeringer, men til tross for det gikk altså de militære til aksjon med over 100 bevæpnede mann: I tillegg til rytteravdelingen og adjutantene hadde baronen under seg en infanteristyrke på 77 gevorbnne (vervede) fotjegere, 5 offiserer,

8 underoffiserer og 2 hornblåsere.¹⁸ Mot noen hundre sivile borgere av alle klasser, aldrer og kjønn var det et formidabel militært oppbud også om vi måler med moderne mål, og i lille Christiania anno 1829 med sine 20.000 innbyggere må det ha virket fremmedartet – en del vitner dvelte da også etterpå ved det teatraliske i hendelsen.¹⁹

Blod i gatene

Reimers' satiriske tegning overdriver langt fra volden denne maikvelden. Infanteristene brukte systematisk geværkolber mot borgerne, og faktisk fløt det en del blod. Mange fikk klær ødelagt av sabelkutt, og det ble meldt om blødende sår. Tømmermann Ole Ingebrigtsen ble f.eks. «af en ridende Jæger, som svingte Sabelen, hugget i venstre Skulder, saa det blødede stærkt». Handelsbetjent Christian August Kraft hadde trukket opp på en trapp, men ble der utsatt for jegere som «stødte til med Geværpiberne» så han «fik et Stød over Haanden, der blødede stærkt». Kopist i Armédepartementet Hans Morten Lemke hadde «ved et Kolbestød erholdt en Læssion ovenpaa den høire Haand, hvorefter denne er ophovnet, samt et Stød paa den nederste og forreste Deel af Underlivet». Student Johan H. Reinhardt hadde bare fått et lett sabelhugg over ryggen», men «Læderskyggen paa hans Hue» var i tillegg gjennomhugget.²⁰

Verre gikk det for prokurator John Randklev, som først ankom Torvet henimot midnatt uvitende om hva som hadde foregått der den siste timen. Han hadde «ved et Kolbestød erholdt paa den venstre Side af Hagen et ikke ubetydelig Saar, samt et henvend 2 Tommer langt Saar paa den venstre Side af Issen», et sår som «efter dets Udseende, efter al Sandsynlighed, er ham bibragt ved en skarp Sabel, der er trængt igjennem hans Hat». Også tjenestekar Erik Nielsen fikk et kolbestøt i hodet så han både mistet sin lue og begynte å blø sterkt: «Det ham tilføiede Saar var saa dybt, at han kunde lægge 2 Fingre deri», som det het i stadsfysikus Døderleins innberetning.²¹

Det var altså helt vanlige byborgere som ble rammet av den militære volden, og allerede kort etterpå forelå minst 30 anklager om fysiske anfall mot enkeltborgere, i tillegg til dem som var blitt rent overende av rytterpiketten. Som oftest var det snakk om slag og støt med geværkolbene, også i de tilliggende gater. Typisk er kjøpmann Christian Riis' beretning om at han på vei over Torvet ble møtt av to fotjegere «hvoraf den ene trykkede sin Geværkolbe imod Deponentens Bryst, saa han faldt tilbage, uden at der passerede det Mindste eller af Jægeren blev sagt det aller Ringeste [...] Deponenten spyttede den følgende Morgen Blod».²²

Volden må kalles et kalkulert resultat av ordrer som var gitt. Den unge handelsbetjent Fritz Heinrich Frølich forklarte at han hadde overhørt baron Wedel be de oppstilte fotsoldater om å «lade godt» og si at «Folket ikke kunde skaanes», og dette ble også langt på vei bekreftet av andre vitnemål.²³ Et anfall mot trappen til Winthers gård der flere hadde tatt tilflukt, skjedde etter Frølichs vitnemål «med stærkt Skrigen» mens løytnant Neumann som ledet soldatene, «svingede med sabelen mod Folkehoben». Da Frølich sammen med en venn (betjent Kraft) skulle gå hjemover, ble de stanset av soldater «hvorved han fik et Slag over Maven». Kopist Amund Høielt hørte det ble kommandert «gaae paa» nær ved kirken og ble drevet av gårde med «et Par Kolbestød, af hvilke det ene iturev hans Frak og Beenklæder, og desuden gav et Saar i Ryggen». Kjøpmann Svend Moestue og student Gabriel Faye ble på Torvet stanset

av fotjegere som «stødte til dem med Geværkolben», kjøpmann Jonas Schriwer skulle gå ned Kirkebakken da han ble antastet av flere fotjegere som omringet ham og «stødte til ham med Kolberne», og det samme skjedde med kjøpmann Nicolay Haslund. Preliminarist Jens Chr. Aamodt satt rolig på en trapp og snakket med noen av soldatene da de plutselig gjorde et anfall så han ble kastet overende, og i det han reiste seg igjen, «fik han af en Jæger et Slag over det høire Øie, enten med en Geværkolbe eller Geværpipe». Traktør Hans Jacob Ottesen stod i fredelig samtale da en soldat brukte geværkolben mot armen hans, «hvoraf han endnu bær Mærke». Tjenestedreng Hans Hansen fikk «et stærkt Stød for Brystet, hvilket han følte flere Dager efter». Erich Jensen ved brannvesenet ble «uden Advarsel eller dertil given Anledning, med Sabelen flere Gange slaget over Hatten, saa denne faldt af».²⁴

Baron og general Wedel var altså en virkelig «Barron Blod» av sin tid, derom bør det ikke herske noen tvil, om enn i liten målestokk internasjonalt sett. Men kunne han blitt en større skrekkefigur? Det spørsmålet trenger en drøfting.

Den politiske bakgrunn

Hva hadde egentlig skjedd på Torvet 17. mai 1829? Svaret er enkelt: Nesten ingen verdens ting. Den politiske bakgrunn var selvsagt kong Carl Johans forbud mot all åpen feiring av dagen. I 1827 hadde Christiania vært vitne til forholdsvis omfattende 17. mai-markeringer.²⁵ Også i Trondhjem var det dette året en stor markering med salutt, sanger og defilering med vogner, faner og tablåer, støttet av lokale myndigheter slik at feiringen fikk en halvoffisiell karakter.²⁶ Den slags politiske festligheter satte Carl Johan stopp for i 1828, da han sendte ut sin kunngjøring om forbud mot feiring av 17. mai. De sivile og militære myndigheter ble pålagt å anvende «Lovenes hele Strengthed imod den eller dem, der, uagtet denne faderlige Advarsel, maatte tillade sig Overtrædelse imod Love og Velanstændighed». Dette året ble det dermed ingen åpne markeringer av dagen.²⁷ Heller ikke i 1829 var det planlagt offentlig feiring, men det var kjent at Det norske Studentersamfund inviterte til festmøte med forhåndspåmelding: En invitasjon var blitt hengt opp i universitetsporten mandag 11. mai, men straks fjernet etter ordre fra politimester Gjerdrum.²⁸ Direktør i Samfundet Ludvig Daa og sekretær Laurits F. Holst som hadde undertegnet innbydelsen, ble to dager senere innkalt til kollegiet og advart mot å holde et slikt arrangement. Samfundets medlemmer tok ikke advarselen til følge, men valgte isteden å gi hele arrangementet en dempet og diskret form.²⁹

I denne situasjonen oppstod flere rykter i byen. Dels ble det spredd lapper med innskriften «17. mai», dels ble samme innskrift satt på porter og stolper. Noen påstod at dampskipet *Constitutionen* som hadde regulær ankomst 17. mai, skulle utsettes for «uhell» og holdes tilbake i Frederiksvern så søsterskipet *Prinds Carl* kunne seile i dets sted og forhindre demonstrative hurrarop.³⁰ Man fikk høre at politimester Gjerdrum personlig hadde møtt opp i kramboden til kjøpmann Werner som tilbød 17. mai-vester og bedt om at disse ikke lenger ble annonsert i avisene. Dessuten hadde han engasjert et femtitalls «Assistenter» blant byens håndverksmestere og andre respekterte borgere for å holde orden blant «simplere Indvaanere» uten å blande politiet inn; noen fikk til å oppgave å patruljere i gatene natten til 17. mai væpnet med tykke

stokker. Imidlertid ble de frivillige beskyldt for å være spioner og sjikanert. Som følge av dette stilte bare 39 «Assistenter» til tjeneste på rådstuken om morgenen 17. mai.³¹

Fredelige hurrarop

Søndag 17. mai 1829 viste seg å bli en dag med særdeles varmt og vakkert vårvær; det var ikke mange ukene siden isen var gått innerst i Christianiafjorden. Ingen demonstrasjoner forekom før den spontane hilsen av dampskipet, som anløp havnen ved 6-tiden om ettermiddagen og som til publikums lettelse viste seg å være *Constitutionen*. Nede på bryggen i enden av Tollbodgaten ble det sunget og ropt hurra en times tid frem til kl. 7; blant de mest aktive var de radikale studentene Wilhelm Borchsenius, George Frederik von Krogh og Henrik Wergeland.³² Også student Johan Sebastian Welhaven var med i folkemengden, som ble nøye overvåket av byens myndigheter: Ikke bare politimester Gjerdrum og hans adjutant Christian Andreas Dass, men også stattholder von Platen, stiftamtmann Sibbern og baron Wedel kunne observeres blant publikum.³³ Noen inngripen skjedde ikke ved denne anledning, men det foregikk hele tiden spionering og registrering av personer som kunne mistenkes for «ulovlig» oppførsel. I sitt vitneprov sa politimester Gjerdrum senere at «af Sangens Gang kunde han skjønne, at der maatte være dannede Mennesker» som førte an, visstnok studenter.³⁴

Et spontant tog gikk så oppover Tollbodgaten, og et og annet hurrarop kunne stadig høres da toget stanset ved Studentersamfundets lokaler i fru Delphins gård på hjørnet av Øvre Slottsgate.³⁵ En del mennesker forsamlet seg utenfor, mens noen studenter gikk inn til den annonserte festen som deretter ble holdt uforstyrret bak lukkede dører (og vinduer, enda kvelden var varm og mild) – man ville i følge direktør Daa ikke «sætte sig i Forbindelse med den udenfor værende Folkemængde». Under festen utbrakte studentene skåler for konstitusjon, konge, kronprins og neste storting, og det ble sunget nasjonale sanger, men sangen og hurraropene begynte ikke før omtrent kl. 11, «ved Aftensbordet», da folkemassen for lengst var trukket mot Torvet.³⁶ Henrik Wergeland deltok ikke til tross for at han hadde forfattet en sang til festen.³⁷ I et par timer oppholdt han seg isteden på hybelen til studiekameraten Frederik Lerche, som lå syk og ikke kunne delta i festlighetene.

Inne på Torvet skjedde ikke stort annet enn at noen gategutter provoserte Wedel og von Platen med å rope «hurra» når de vendte ryggen til. Et hundretalls personer samlet seg så i et tog med hurrarop og sanger, det første egentlige 17. mai-tog i Norges hovedstad, og dette var like mye preget av allmuesfolk som yngre borgere: Ruten gikk gjennom de lurvete forsteder i Storgaten og Vaterland og så videre til bryggene, opp Rådhusgaten forbi stattholderens gård og til slutt inn Kongens gate til Torvet. Klokken var nå blitt nærmere 10, politiet begynte å be folk om å gå hjem, men etter flere mislykte forsøk på dette vendte magistraten seg til stiftamtmann Sibbern som påla den å lese opp opprørsloven. En gang mellom kl. ½ 11 og 11 stilte så den fungerende borgermester, dansken Gert Nicolai Flock, seg opp ved Torvets sørligste hjørne og leste i lyset av to medbrakte lykter høytidelig opp lovens opprørsbestemmelser med både politimester og stiftamtmann som tilhørere.³⁸ Deretter forlot Flock Torvet, og det samme gjorde Sibbern. Mange påstod siden at de knapt hadde hørt Flock i det hele tatt; han var liten av vekst, og hans tynne danske mål hadde

Torvslaget 17. mai, 1829

ikke båret særlig langt. Advarselen ble heller ikke gjentatt andre steder eller markert med spesielle signaler som tromming eller plakater – på rådstuen var man av den mening at det ble for tungvint og kanskje ville virke mot sin hensikt. Men på dette tidspunkt var i virkeligheten ordren om å sette inn militære styrker for lengst gitt.³⁹

Blodbadet som ble forhindret

Selve militæraksjonen kom som en brutal overraskelse på aller fleste på Torvet, der noen var samlet i enkeltgrupper («Folkehober») mens andre spaserte og flanerte litt rundt omkring, i et antall på noen hundre personer, neppe over 1000. Alle forholdt seg avventende og passive.⁴⁰ Flere kom også helt tilfeldig forbi på vei fra søndagsselskap et annet sted i byen eller i omegnen og ble nå uten nærmere forklaring, advarsel og foranledning slått og jaget av små patruljer med soldater. Kjøpmann Iver Kokkin fortalte at han rundt kl. 12 «paa sin rolige Hjemgang, uden foregaaende Advarsel, blev stødt af en Jæger for Brystet saa at han for et Øjeblik faldt afmægtig ned paa Gaden». Soldaten, Erik Thoresen Sommerlænge, påstod på sin side at Kokkin hadde prøvd å trenge seg gjennom til Torvet, og siden han hadde ordre om å forhindre dette, «tog han blot Kokkin i Kjolekraven for at holde ham tilbage». Samme mann innrømmet også å ha slått prokurator Randklev «med Haanden i Ansigtet» da Randklev etter å ha blitt støtt i armen, grep fast i hans gevær. For øvrig tilstod han «at have nydt endeel Brændeviin den Dag, hvoraf han dog ikke var beskjenket», noe andre åpenbart var.⁴¹

Selv om ingen av de forhørte soldater eller offiserer erkjente å ha slått og skadet borgere uten foranledning, var flere av vitneutsagnene fra militært hold løgn og bortforklaring.⁴² Det kan virke som ryddeoperasjonen på Torvet og i de omliggende gater raskt utartet til en slags frigang for de gevorbnne, enda flere av dem må ha vært beruset. Soldatene unnskyldte seg gjerne med at de ikke visste at opprørsloven var blitt lest opp – de ankom jo først etterpå – og de hadde heller ikke fått noen ordre om «at gjøre Folk opmærksom paa, at Lovoplæsningen var

foregaaet».⁴³ Torvslaget ble da også av svært mange oppfattet slik at det var øvrigheten som antastet folkets normale friheter, ikke folket som prøvde å tilrive seg nye. Talende er det at nesten hele Christianias borgerrepresentasjon, de eligerte menn, klaget til kongen over at mandatet til undersøkelseskommisjonen for Torvslaget bare omfattet «Folke-Forsamlingens Oprindelse og Opførsel, men ikke hvorvidt de civile og militaire Authoriteter tilligemed deres Underordnede have opfyldt eller overtraadt deres Pligt». De eligerte ønsket en ny kommisjon, slik at «de forefaldte Optrin i deres hele Udstrækning kan komme for Dagens Lys».⁴⁴

En innsender i *Morgenbladet* påstod like fremt at det på Torvet denne kvelden «var saa tyst og roligt, som i Kirken», og at det var baron Wedel og de militære som hadde prøvd å provosere folkemengden. Påstanden kan ikke belegges sikkert, men den ble gjentatt av andre. Enten hadde de ansvarlige vært «saa blottede for Forstand, at de virkelig have frygtet for et Oprør, og troet, at dette kunde iværkstilles af spadserende Damer og Børn i Forening med et mindre Antal pyntede Cavallierer», skrev en innsender, «eller ogsaa have de ønsket, paa samme Maade som Villeles Haandlangere i Paris for nogle Aar siden, at fremkalde et Opløb, for at kunne give dette Navn af Oprør og saaledes faae Anledning til at fiske i rørte Vande».⁴⁵ Det faktum at aksjonen i fleres øyne fremstod vel så mye tragikomisk som skremmende, kan også ha bidratt til at det ikke oppstod åpen kamp – og dermed til at et blodbad ble unngått.

Det er nemlig helt klart at infanteristene hadde *skarpe skudd* klare til bruk. Allerede da de ankom Torvet, befalte baron Wedel «at lade Geværerne med skarpe Patroner». Kompaniet ble så delt i tre avdelinger og to patruljer; noen tok oppstilling på bestemte punkter, andre jagde folk bort. Til undersøkelseskommisjonen forklarte Wedel at hans befaling gikk ut på at det ikke skulle skytes uten på nærmere ordre fra ham. Kommandanten for fotjegerne, løytnant Wilse, sa seg likevel ikke i stand til å erindre noen slik befaling, og hans underordnede, løytnant von Hadeln, erklærte «at han, Sandheden tro, ei kan erkjende,

at nogen Befaling til ikke at skyde er ham communiceret». Baronens ordrer ble som vi skjønner, forstått ulikt, og bare tilfeldigheter synes dermed egentlig å ha forhindret en større batalje.⁴⁶ Hadde borgerne ytt fysisk motstand eller organisert motangrep med stokker og steiner, kunne i verste fall en av patruljene ha følt seg så truet eller innesperret at ordre om å bruke skarpt hadde blitt gitt av nærmeste befal.

Som man kan tolke kildene, fantes altså ingen garantier mot et større blodbad i de faktiske kommandorutiner. Wedel selv var ikke i stand til å ha full oversikt over Torvet og sidegatene til enhver tid, og det er utenkelig at en lavere befalingsmann skulle ha tålt at hans patrulje ble fysisk avskåret og truet. Sagt på en annen måte: Det skyldtes borgernes sindighet og mangel på organisasjon når det ikke oppstod konfrontasjoner og episoder der soldatene lett hadde kunnet gripe til den skarpe ammunisjon. Hadde en episode som Torvslaget funnet sted i en normal europeisk hovedstad anno 1829, kunne man med sikkerhet ha telt lik i tillegg til blodpøler. Man trenger ikke være spesielt spekulativ for å si det; alt taler for at det hadde skjedd, og alt taler for at det også ville ha skjedd i Christiania dersom det var ytt fysisk motstand.

Men hvem kunne i så fall ha gjort en slik motstand? I den blandede folkemasse denne 17. mai-dagen er det i grunnen bare én gruppe som kan skilles ut som *sannsynlig* rebelsk: Ikke allmuen og de jevne borgere som var ute for å feire en fridag, men byens lille elite av studenter. Men de mest aktive blant studentene var altså opptatt med sitt eget lukkede festarrangement – de ivrigste 17. mai-forkjemperne i byen var ikke en gang til stede på Torvet. Unntaket var Henrik Wergeland, men han befant seg alene og ubekvem på utsiden av hendelsene og var antakelig advart av sin far mot å havne i bråk. Hans slåsskjempe av en venn Lerche lå syk. Den viktigste radikale avantgarde i byen var dermed ikke i stand til å samle seg til kamp. Men *hadde* de vært til stede på Torvet, er det i hvert fall ikke utenkelig at de hadde begynt å slåss med en del av soldatene, og på tørre never for den saks skyld. Opptrinn av denne typen var vanlige i andre byer som huset både garnison og universitet, som København. Men til forskjell fra slike fylleslagsmål kunne enhver voldsepisode under Torvslaget ha ledet til skyting, blod og død. Soldatene var jo sendt ut for å opprette orden, om nødvendig med bruk av skytevåpen.

Det mest geniale – det eneste geniale – myndighetene i Christiania gjorde 17. mai 1829 var derfor at de klarte å pasifisere studentfeiringen. Med studentene på plass på Torvet kunne baron Wedel ha fått et helt annet giftig ettermæle, som en typisk sentraleuropeisk Baron Blod. Isteden er han i dag mer eller mindre glemt. Den temmelige passive Henrik Wergeland har på den andre siden fått en slags glorie. Kort etter rytterangrepet trakk han seg bort fra Torvet og drev litt rundt gatelangs inntil han ved midnattstid ble passet opp i Kirkegaten av en patrulje kavaleriesoldater på vei tilbake til festningen. En av de ivrigste ga ham da et sabelrapp over skulderen, øyensynlig ganske umotivert.⁴⁷ Wergeland hadde denne dagen båret den kongelig godkjente studentuniform, og som en protest mot behandlingen prøvde han etterpå å overlevere uniformen til baronen som et slags krigsbytte. En så ringeagtet drakt ville han ikke lenger bære eller eie, skrev han i et vedlagt brev.⁴⁸ Episoden er siden gått inn i Wergeland-mytologien.

Wedel kom da også til å bli Wergelands favorittobjekt for harselas. Ved en anledning kalte han ham «studedum», og

han utnyttet gjerne baronens labre åndsevner som poeng, som i denne stumpen: «Men naar han engang taer herfra, / (Det maa han dog for Fanden!) / Man skrive paa hans Gravsteen da: / Her hviler ei Forstanden».⁴⁹ I dikterens tekster stod baronen etter hvert frem som selve sinnbildet på et reaksjonært aristokratisk innslag i Norge. Han var enda så infam at han antydte grusomhet mot dyr: I sin appell «til Menneskeligheden i Menneskeheden» underskriver hesten Vesle-Brunen seg som «Ætling af Trompeter-Graaen, der sprængtes under Baronens».⁵⁰

Men hva om ...

Man kan nok le litt av baronen i ettertid. Men bak reaksjonene, også Wergelands, aner vi en angst. Torvslaget var tross alt det kraftigste anslaget mot enkeltborgernes frihet man hadde opplevd i Norge etter 1814, og i følge Wergelands vitneprov hadde hele opptrinnet «Udseende af en Massacre».⁵¹ For ham ble opplevelsene en impuls til å skrive satiriske samtidsfarser – den første med navnet *Phantasmer* kom ut i august 1829 og hadde Torvslaget som tydelig motiv. I de følgende årene engasjerte han seg mer og mer i folkeopplysende og lett kamouflert politisk agitasjon, bl.a. for å høytideligholde 17. mai.

«What if?» er i dag det populære catchword i kontrafaktisk historieskrivning. Jeg skal ikke spekulere for mye, men noen tanker er det lov å gjøre seg. *Dersom* Torvslaget hadde blitt virkelig blodig, med flere personer drept av norske militære etter oppdrag fra en svensk stattholder på vegne av en svensk konge – da hadde unionsspørsmålet trolig fått et annet innhold. *Da* ville ikke 17. mai bare ha utviklet seg til sosial festdag, men også til en minnedag for døde martyrer slik så mange andre nasjoner har. *Da* ville unionen kanskje ha stått overfor sin største krise i 1830-årene, og ikke slik som det gikk, i 1890-årene. *Da* hadde kanskje heller ikke Stortinget og våre demokratiske institusjoner spilt samme historiske rolle som den vi kjenner i dag. *Da* ville kanskje Norges historie – og Sveriges med – ha liknet mye mer på den man fikk erfare i det sentrale Europa med utallige brutale tilbakeslag for demokrati og folkelig styre. Og vår markering av jubileet for 1905 ville ha hatt en bismak av – ja nettopp, av blod.

Jeg har tilføyd et «kanskje» ved disse muligheter. Noen vil sikkert kunne trekke frem motargumenter som at Torvslaget ikke rokket ved Grunnloven, eller at det ikke fantes noen form for aristokratisk konspirasjon bak episoden, men at den i det store og hele var et tilfeldig resultat av sammenfallende «uheldige omstendigheter». Poenget må likevel være at gitt de utvetydige politiske premisser vi kjenner – Carl Johans forbud, Christianias servile, ineffektive politimyndighet, stiftamtmannens ultraløjale holdning, tropeansamlingen under kommando av en pedantisk aristokrat som vært opprør av europisk format, de skarpe patroner og den uklare ordregiving *on the spot* – så var det ikke bare mulig, men snarere sannsynlig med et annet og mer dramatisk sammenfall av «uheldige omstendigheter» enn det som faktisk utfoldet seg denne dagen. Et slik utfall ble slett ikke forhindret av fremferden til baron Wedel og hans tropper, men tvert om av borgernes påfallende passivitet og tålmodighet. Men kanskje ble det aller mest forhindret av at noen unge borgere hadde valgt å heve sine glass i fred og ro istedenfor å dele skjebne med folket på gatene noen sene kveldstimer søndagen 17. mai 1829.

Av og til har historiske aktører nesten ikke fortjent sitt eget hell i det kritiske øyeblikk.

Sluttnoter

1 Artikkelen er basert på deler av min avhandling for dr. art.-graden 2004, En bedre vår. Henrik Wergeland og norsk nasjonalitet, og en forelesning for nye bachelorstudenter i historie holdt 12/8 2004.

2 Baronen var tidlig blitt kritisert for elementær mangel på menneskelighet kombinert med en aldri hvilende forkjærlighet for ytre effekter som uniformer, epaljetter og sjakoer som måtte helle «til den reglementerede Side», slik det het i Det norske Nationalblad 1820. Her ble han beskyldt for å ha iverksatt tampestraff mot noen av slaveene på Akershus slik at en av dem i følge ryktene senere døde, jfr. Rolv Laache, Nordmenn og svensker efter 1814, Oslo 1941: 100. *Sjako* var den høye, stive soldathatten som ble uniformsplagg under Napoleonskrigene. Påstanden om mishandling ble senere gjentatt av Henrik Wergeland i «I Anledning af B. og S.» i Statsborgeren 2. hefte nr. 5-6 (6. november) 1831, Samlede skrifter III.1, Oslo 1932: 257.

3 Laache *ibid.* 94f.

4 Hans Eriksen Reimers (1789-1883) var kjøpmann i Bergen og 1830-årene redaktør av Den Bergenske Merkur. «Folk var lite vant i Christiania med å se glimrende uniformer», skriver Rolv Laache i *Torvslaget den 17de mai 1829. Et hundreårs minde*, Oslo 1929: 64. Man var antakelig enda mindre vant i Bergen.

5 Francis Sejersted: *Den vanskelige frihet 1814-1850. Norges historie* bd. 10, Oslo 1978: 83, Ståle Dyrvik og Ole Feldbæk: *Mellom brødre 1780-1830. Aschehougs Norgeshistorie* bd. 7, Oslo 1996: 206. En mer kritisk og etter mitt syn riktigere behandling av Torvslaget finner man i Roald Berg, *Profesjon, union, nasjon 1814-1905. Norsk forsvarshistorie* bd. 2, Bergen 2001.

6 Ole Elieson Gjerdum (1785-1858), tidligere bokholder i Finansdepartementet med tittel av byråsjef, var politimester i Christiania 1823-31. Senere ble han fogd i Aker. Den svenske greve Baltzar Bolislav von Platen (1766-1829) ble innsatt som stattholder i Norge av Carl Johan i 1827. Poul Christian Holst (1776-1863) var statsråd fra 1822-48, og bestyrte med enkelte avbrudd justisdepartementet 1825-36.

7 «Fortsættelse af Undersøgelser-Commissionens Forhandlinger», *Patrouillen* nr. 56-57 (12. juni) 1829. Christian Frederik Jacob von Munthe af Morgenstjerne (1806-86) var innskrevet som student, men var også sekondløytnant i kavaleriet. Han ble siden politimester i Christiania 1850-62.

8 Skriftlig erklæring 15. juni 1829 fra kjøpmann og administrator ved Norges Banks avdeling i Christiania Jens Thyrolm (1775-1849). Bilag nr. 87 til Torvslagkommissjonen, *Patrouillen* nr. 86-88 (4. august) 1829.

9 Hjørnet av Heyerdahls gård (reist av parykkmaker Vogt 1711) ses helt til venstre på Reimers' tegning.

10 «Kort Udsigt over Undersøgelser-Commissionens Forhandlinger i Anledning af det den 17de Mai d. A. her i Christiania passerende», *Morgenbladet* nr. 197 (16. juli) 1829.

11 *Patrouillen* nr. 56-57 1829, jfr. Laache 1929: 81f. Byfogd Frederik Riis (1789-1845) hadde eid løkkene som Slottet ble bygd på, og ble siden stiftamtmann og svigersønn til statsråd Jonas Collett.

12 De skulle ha vært 10, men da man måtte «ile med at rykke ud, kunde efter den første Befaling kun strax udrykke syv Mand og en Underofficer», jfr. *Patrouillen* *ibid.* og *Morgenbladet* nr. 197 1829.

13 Adjutantene var baron Wedels sønn, sekondløytnant og «Baronet» Fritz (eg. Frederik Anton Ferdinand Hartvig) Wedel-Jarlsberg (1807-70), rittmester og brigadeadjutant ved kavaleriet Frantz Wilhelm Heidemark (1794-1853) og sekondløytnant Johan Andreas Landstad (1799-1849), salmedikteren M. B. Landstads eldre bror.

14 Premierløytnant ved korpset Christian Frederik Wilse (1795-1869) var sønn av forkjemperen for et norsk universitet i 1790-årene, Jacob Nicolai Wilse. Jens Henrik Iver von Hadeln (1801-50) gjorde seg senere bemerket med et injurierende vers i *Statsborgeren* 1834 mot statsråd Jonas Collett. Da forfatterskapet omsider ble klarlagt, kunne ikke sak reises fordi Hadeln ble ansett som utilregnelig (han fikk avskjed i 1837). Premierløytnant Carl Georg Neumann (1801-60) var sønn av major Johan Mathias Neumann (1765-1849), Bjerke på Ringerike.

15 «I flere Chocs en Linie og i forskjellige Vendinger blev Angrebet gjentaget, men har formodentlig, saa voldsomt som det end syntes, ikke forekommet Vedkommende kraftigt nok [...] thi nu, omtrent kl 11, ilede et Compagni Fodjægere til. Dette Mandskab fik Ordre til at lade med skarpe Patroner, hvoraf, Gud skee Lov, dog ingen videre Anvendelse gjordes». Jens Thyrolms erklæring, jfr. skriftlig erklæring fra byfogd Riis, bilag nr 87 og 115 til Torvslagkommissjonen, *Patrouillen* nr. 86-88 1829. Om stattholderens ankomst, se Laache 1929: 96f.

16 Etter Henrik Wergelands egen beretning, jfr. protokoll-diktat for Torvslagkommissjonen 30. mai 1829, Samlede skrifter V.2, Oslo 1935: 373.

17 Jfr. *Patrouillen* nr. 44-45 (27. mai) og nr. 48 (30. mai) 1829, *Morgenbladet* nr. 148 (28. mai) 1829. De øvrige tre var arbeidsmann Christian Mortensen, styrmann Hans Myhre og styrmann Andreas Høyer, som skal ha «yppet Klammerie i Vaterland». Ole Eilertsen var mistenkt for å ha gått i spissen for det første toget inn på Torvet, for å ha «med Kridt, 17de Mai malet paa sin Hat» og for å ha skreket hurra. Hatten ble forevist undersøkelseskommissjonen, men påskriften var nå «udslettet». Eilertsen skyldte på at han hadde vært for beruset til å kunne ha erindring om den.

18 Sammen med fotjegerne fulgte også garnisonsadjutant og løytnant ved jegerkorpset William Brown (1795-1856) og plassmajor og kaptein ved korpset Guttorm Rustad (1791-1842). Det samlede militære oppbud blir da 105.

19 Carl Arntzen skrev f.eks.: «Udenfor Horsters Gaard slog een af Cavalleristerne (efter Secretaire Bonnevies Ytring Lieutenant Morgenstjerne) med den flade Klinge saa haardt, at det under den almindelige Taushed skrallende over hele Torvet. Bonnevies ytrede sin Forundring over, at de brugte Klingen, hvortil jeg, der endnu ikke kunde overtale mig til at troe, at dette skulde betyde Alvor, svarede, at han vel kunde have slaget sin Hest for at anspore den til større Virksomhed». Bilag nr. 76 til Torvslagkommissjonen, *Patrouillen* nr. 73-74 (15. juli) 1829.

20 Kort Udsigt over Undersøgelser-Commissionens Forhandlinger. *Morgenbladet* nr. 213 (1. august) og 226 (14. august) 1829. Stadsfysikus Døderlein mente Ingebrigtsens sår «efter dets Udseende» måtte være forårsaket av en skarp sabel, som etter å ha «trængt igjennem hans tykke udstoppede Kjole og Skjorten, har læderet den paa Skulderen værende Sene, saaledes at han for Tiden kun med Besværighed kan bruge sin Arm». Hos Kraft beskrev han «flere Saar ovenpaa den venstre Haand, samt Mærke efter en Contusion paa den venstre Forarm, bevirket ved et Kolbestød». Innberetning av stadsfysikus Jens Grønbech Døderlein (1787-1867) til Torvslagkommissjonen, *Patrouillen* nr. 44-45 1829 og *Morgenbladet* nr. 148 1829.

21 Døderlein *ibid.*, *Patrouillen* nr. 93-95 (12. august) 1829; Kort Udsigt over Undersøgelser-Commissionens Forhandlinger, *Morgenbladet* nr. 227 (15. august) 1829. Handelsbetjent Christian August Thorne fortalte at han ved vannposten foran Heyerdahls gård hadde møtt «en Pige med blodigt Øie, der sagde at være kommet

til Skade paa Torvet». John Iverssøn Randklev (1796-1859), underrettsprokurator i Kristiania, ble senere sorenskriver i Mellem-Gudbrandsdalen. Han skrev selv til stattholderen 21. mai at han var glad han slapp unna med livet i behold – bl.a. hadde han fått «et langt og dybt Saar over Hjerneskalen» og bare blitt reddet av en hatt som var «ganske ny og tyk af Filt», jfr. *Patrouillen* nr. 53 (6. juni) og vitneprov i *Patrouillen* nr. 91-92 (8. august) 1829

22 *Patrouillen* nr. 78-79 (22. juli) 1829. I ansøkingen til kongen fra de eligerte menn ble anført 22 personer som «overfaldne uden Aarsag», jfr. *Morgenbladet* nr. 163 (12. juni) 1829. Blant dem var cand. theol. Johan Ludvig Heyerdahl (1805-90), kjøpmann Christian Heyerdahls sønn, studentene Frederik Christian Blehr og Hans Leganger, kjøpmennene Iver Kokkin, Thomas Gjørstad og Niels Krag, snekker Peder Ommerud, urmaker Roos Simmers samt marketenter Ertzgaard, en av politiets assistenter som var så uheldig å bli revet overende av rytterpiketten og etterpå «skiftet side». Klager kom dessuten fra handelsbetjent Lorentius Baardsen og studentvennene Jørgen M. Heffermehl og Henrik Wergeland, jfr. *Morgenbladet* nr. 199 (18. juli) 1829.

23 Kort Udsigt over Undersøgelser-Commissionens Forhandlinger, jfr. *Morgenbladet* nr. 227 1829. Danskfødte Fritz Heinrich Frølich (1807-77) var betjent hos Nicolai Andresen og etablerte seg siden som kjøpmann. Han var med på å stifte Handelens Venner (Oslo Handelsstands Forening) i 1841 og opprette Christiania Creditkasse i 1848, der han ble første banksjef. Enken Anne Marie Jensen og snekkersvenn Erik Larsen Bjørnstad skal ha hørt at «en Mand til Hest kommanderede at de Militaire skulde «gaee paa og træde ned for Fode». Dette «gaee paa» hørte også så ulike vitner som kjøpmann Carl Gleditsch, handelsbetjent Cornelius Thambs og skoleelev Morten Grüner, jfr. *Patrouillen* nr. 93-95 1829, *Morgenbladet* nr. 213, 227 og 230 (18. august) 1829.

24 *Patrouillen* nr. 91-92 og 93-95 1829, Kort Udsigt over Undersøgelser-Commissionens Forhandlinger. *Morgenbladet* 218 (6. august), 226, 227, 230, 236 (24. august) 1829.

25 På det nye teater oppførte man en prolog av Henrik Anker Bjerregaard, «Folkefesten den 17de Mai», i et tablå med en støtte «som i Transparent nævnede den 17de Mai, og viiste Phoenix, som opstaaer af sin Aske». En del ingredienser skulle også vise seg å bli faste i feiringen: Alle skip på havnen «hilsede Dagen ved heisede Flag», kanonskudd og hurrarop «gjenlød fra Land og Strand», et lite fyrverkeri ble «afbrændt paa Bjørvigen», og på et skip var anbrakt «i brilliant Ild: 17de Mai. Constitutionen». Det som særlig må ha irritert kongen, var imidlertid at «det forsamlede Storthings samtlige Medlemmer» holdt et «festligt Middagsmaaltid i Storthingets eget Locale», som det stod i *Morgenbladets* referat, selv om det ble høytidelig skålt for både grunnlov, regjering og hele den kongelige familie. Dermed fikk 17. mai-feiringen en slags offentlig sanksjon, noe studentene var snare til å utnytte. De markerte selv dagen med et middagsselskap og fortsatte feiringen på et landsted, men så, «Omtrent Kl. 10 om Aftenen», ble man enige om å gjøre «en Tour til Byen, for at bringe en Deel, i Nationens Tillid staaende Mænd, et ringe Beviis paa den Agtelse og Tillid, man nærede til dem, da man under Sang og Hurra bragte dem et høtideligt Vivat». *Morgenbladet* nr. 139 (19. mai) 1827. Jfr. J. E. Sars, *Norges politiske Historie 1815-1885*, Kristiania 1904: 101f, Sverre Steen, Konge og storting, Oslo 1962: 48f.

26 Jfr. Knut Mykland, *Trondheim bys historie*. Bd. III, Fra Søgaden til Strandgaten 1807-1880, Trondheim 1955: 301f, også beskrevet i Karsten Alnæs, *Historien om Norge* bd. III, Oslo 1998: 181ff.

27 «Hs. Majestæt erklærer, at Høistsamme misbilliger de

Sammenkomster, som have havt Sted den 17de Mai siden 1824, og som have foraarsaget Optrin, stridende imod god Orden og offentlig Anstændighed, og som have givet Anledning til Uro og Splid imellem forskjellige Classer af Borger-Samfundet [...] Ledet af disse Bevæggrunde, og for at afvende ubehagelige Følger, befaler Hans Majestæt alle vedkommende Authoriteter at vaage over, at Intet, i Anledning af denne Dag, foregaaer, som er stridende imod Grundloven af 4de November 1814, imod Lovene i Almindelighed og god Orden.«Kongelig Kundgjørelse», oversatt og gjengitt i *Morgenbladet* nr. 130 (9. mai) 1828. Jfr. Sars 1904: 111ff, Steen 1962: 124f. Kongen henvendte seg også direkte til det overordentlige Storting med sin advarsel, og det oversendte kongen sin enstemmige beslutning om «at dette Storthing ikke vil høitideligholde den 17de Mai». *Morgenbladet* nr. 130 1829, jfr. innsender i nr. 213 1829. En stort planlagt fest i Trondhjem måtte avlyses på kort varsel, jfr. Mykland 1955: 303f, Sars ibid., Steen ibid., *Kongeriget Norges tredie overordentlige Storthings Forhandlinger i Aaret 1828*, Christiania 1829: 51.

28 Dette gjentok seg tre ganger. Kollegiet protesterte imidlertid på slik ulovlig inngripen på universitetets område uten deres direkte samtykke, saken gikk til domstolene, og i 1831 ble politimesteren gitt en mulkt for forholdet. Slik etablerte man et rettsgrunnlag for universitetsområdets relative immunitet. Jfr. Fredrik B. Wallem, *Det norske Studentersamfund gjennom hundrede aar*. Bd. I, Kristiania 1916: 104ff.

29 Wallem ibid. 101f, 105. Laurits Friedlieb Holst (1808-50) som studerte filologi uten å ta embetseksamen, endte som adjunkt ved katedralskolen i Christiania. Direkte rammet ble Andreas Lind Brock (1802-91), en ivrig forkjemper for 17. mai-festen som gikk av som Samfundets direktør for å kunne tiltre en adjunktstilling i Drammen. Men i en samtale med statsråd Diriks i Kirkedepartementet fikk han beskjed om å frasi seg stillingen – hvis ikke ville man være tvunget til å avsette ham. Også han ble senere adjunkt ved katedralskolen i Christiania.

30 «Der blev nemlig sagt: at Dampskibet Prinds Carl skulde den 17de Mai ankomme til Christiania istedetfor Constitutionen. Dette Rygte varierende med et andet, at nemlig saadan Forandring i Dampskibsfarten vel var paatænkt, men at vedkommende Departementschef havde sat sig derimod», i følge lektor (senere professor) ved universitetet Christian Boeck (1798-1877); bilag nr. 30 til Torvslagkommissjonen, *Patrouillen* nr. 80-81 (25. juli) 1829.

31 Jfr. Laache 1929: 20ff. Blant annet fortalte marketenter Ole Samuelsen at da han ved halv 9-tiden var på vei inn rådstueporten, ble han utskjelt av «et ham ubekjendt Menneske med grønne Distinctioner paa Kraven», som han imidlertid senere på dagen hadde konstatert var student Henrik Wergeland. Ole Samuelsens vitneprov. *Patrouillen* nr. 89-90 (5. august) 1829, jfr. Laache ibid. 26

32 Wilhelm Borchsenius' vitneprov. *Patrouillen* nr. 65-66 (27. juni) 1829, jfr. Laache ibid. 29f.

33 Den gamle Eidsvollsmann major Valentin Christian Wilhelm Sibbern (1779-1853) var stiftamtmann i Akershus fra 1822 og ble utnevnt til statsråd i 1830.

34 Ole Gjerdrums vitneprov. *Patrouillen* nr. 44-45 1829.

35 Christian Andreas Dass' vitneprov. *Patrouillen* nr. 48 1829.

36 Ludvig Daas vitneprov (der sangen ble vedlagt). *Patrouillen* nr. 68-69 (4. juli) 1829. Samfundets direksjon der også Welhaven var medlem, forsikret i en uttalelse 2. juni 1829 at festen hadde foregått i anstendige former, jfr. *Morgenbladet* nr. 115 (4. juni) 1829.

37 Henrik Wergeland, «Sang i Studentersamfundet 17de Mai», Samlede skrifter I.I, Kristiania 1918: 85.

38 Flocks vitneprov, *Patrouillen* nr. 44-45 1829. Etter

Grunnlovens § 99 måtte lovens artikler om opprør først kunngjøres offentlig før militærmakt kunne settes inn. Kunngjøringen var magistratens oppgave etter fullmakt fra stiftamtmanden, som formelt var beordret av stattholderen. Christianias magistrat bestod fra 1828 av to rådmenn, Gert Nicolai Flock (1788-1852) og Hans Wilhelm Dop Mandall (1790-1854), samt én borgermester (tidl. president). Flock var dansk av fødsel (fra Horsens) og kom til Norge som auditor i artilleriet først i 1815. Jfr. Laache 1929: 76.

39 Mandall innrømmet at forslag om bredere kunngjøring var reist, men at politimesteren skal ha innvendt at dette snarere ville være et middel til å samle folk enn til å spre dem, jfr. *Patrouillen* ibid. I følge baron Wedel ble den militære ordre gitt omtrent «kl. 9 om Aftenen», jfr. vitneprov i *Patrouillen* nr. 98 (19. august) 1829.

40 Løytnant von Hadeln så ingen «usædvanlig Folkemængde» da han ankom med sine fotjegere, «eftersom man da godt kunde see fra den ene Ende af Torvet til den andre», jfr. Undersøgelser-Commissionens Forhandlinger 22. mai 1829, *Patrouillen* nr. 58-59 (17. juni) 1829. Torvet var tidligere på 1800-tallet blitt utvidet mot sør, men akkurat denne delen var i 1829 noe innskrenket p.g.a. steinhaugene. I et skriftlig vitneprov fra overrettsprokurator Carl Arntzen (1801-77) som bodde ved Torvet, anslås folkemengden på hjørnet mot Kirkegaten til 4-500 mennesker. Arntzen, sønn av høyesterettsassessor, tidl. stortingsrepresentant fra Christiania Andreas Arntzen og senere justitiarius i Christiania stiftsoverrett, kalte det «en physisk Umulighed» at 2000 mennesker kan ha vært samlet på Torvet, jfr. bilag nr. 76 til Torvslagkommissjonen, *Patrouillen* nr. 73-74 (15. juli 1829). Borgerløytnant Thorvald Holmsen mente høyst 400 mennesker var forsamlet «da de Militaire kom paa Torvet», jfr. vitneprov 30. juni 1829, *Patrouillen* nr. 93-95 1829.

41 *Morgenbladet* nr. 199 1829, *Patrouillen* nr. 58-59 1829. Straks etter fotjegnernes oppstilling «blev en af disse Retfærdighedens Haandhævere ført fuldt bort af Geledet» i følge Frølich, jfr. *Patrouillen* nr. 93-95 1829.

42 «De foruden Erich Sommerlænge afhøte Fodjægere have samtlige benægtet at have slaaet eller stødt til Nogen», Kort Udsigt over Undersøgelser-Commissionens Forhandlinger, *Morgenbladet* nr. 236 1829, jfr. *Patrouillen* ibid.

43 *Morgenbladet* ibid.

44 Ansøkning til kongen om å opprette ny undersøkelseskommissjon, *Patrouillen* nr. 54-55 (10. juni), *Morgenbladet* nr. 163 1829. Christianias 12 eligerte menn tilhørte byens økonomiske elite. Formann var Jacob Meyer (1781-1856), en av byens rikeste kjøpmenn med tittel rittmester og sjef for borgergarden. Underskriverne var distingverte herrer: Nicolai Andresen (1781-1861) var flere ganger stortingsmann fra Christiania, vinhandler og visekonsul Henrich Jørgen Resch (1773-1839) var også tidligere stortingsmann. De øvrige var branndirektør Ernst Hjøring (1764-1849), kjøpmann Thor Olsen (1786-1868), senere stortingsmann Jens Linae (1789-1836), kjøpmann og overkrigskommissær Otto Collett (1784-1833) på Ullevål, kjøpmann Christian Heyerdahl (1778-1841), garvermester Morten Berner (1776-1840), kjøpmann Niels Rosenberg (1773-1850) og bakermester og stadshauptmann Jacob Bølling. Jørgen Young underskrev ikke da han «var af anden Mening». Henvendelsen falt ikke i god jord hos myndighetene, jfr. S. C. Hammer, Kristianias Historie bd. IV, Kristiania 1923: 122.

45 «Indsendt», tillegg til *Morgenbladet* nr. 141 (21. mai) 1829, og «Indsendt», *Morgenbladet* nr. 142 (22. mai) 1829. Joseph de Villèle (1773-1854) tilhørte *les ultras* og var fransk førsteminister 1822-28.

46 Wilses forklaring, *Patrouillen* nr. 56-57 1829; nytt vitneprov fra Wilse og von Hadeln 18. juli 1829, *Patrouillen* 96-97 1829, jfr.

baron Wedels vitneprov 20. mai, *Patrouillen* nr. 49-50 (2. juni) 1829. De ble motsagt av kaptein Rustad og løytnantene Brown, Landstad og Fritz Wedel Jarlsberg. Men det synes klart at Wilse selv hadde oppfattet det annerledes, og det er avgjørende. På spørsmålet om det ble ladet med skarpt, svarte baron Wedel med å si «at der ved en saadan Leilighed ikke lades med blot Excerceerpatroner».

47 Fra sitt vindu hadde kjøpmann Christian Herre sett at «venstre Fløimand af en ridende Jæger-Patrouille med Sabelen slog til et forbigaaende Menneske, der gik ganske rolig og søgte at undvige, som han hørte skulde være student Wergeland». Byråsjef Halvor Christensen som stod sammen med Herre, bevitnet likeens at «en ridende Jæger slog til Student Wergeland med Sabelen, uden at denne dertil gav nogen Anledning». Kort Udsigt over Undersøgelser-Commissionens Forhandlinger, *Morgenbladet* nr. 236 og 243 (31. august) 1829. Familien Herre bodde i Kirkegaten 16, vis a vis Collettgården. Deres nabo Halvor Olaus Christensen (1800-91) var byråsjef i Kirkedepartementet. I 1832 ble han byfogd i Stavanger og var stortingsmann for byen flere ganger.

48 Henrik Wergeland, «(Indsendt)» i *Morgenbladet* nr. 146 (26. mai) 1829, tillegg, *Samlede skrifter* III.1, Oslo 1932: 102. Jfr. også protokoldiktat for Torvslagkommissjonen, Wergeland 1935: 373f. Uniformen ble ikke bevart, men er beskrevet som en svart kjole med broderte slag i fløyel («med sitt grønne Broderi paa Fløjel»), jfr. Henrik Wergeland, Hassel-Nødder, *Samlede skrifter* IV.7, Oslo 1929: 312.

49 Henrik Wergeland i stump 1. oktober 1831, *Samlede skrifter* III.1, Oslo 1932: 220, og diktet «I Anledning af B. og S.», *Statsborgeren* 2. hefte 1831: 48, ibid. 257.

50 Henrik Wergeland, Tale til Menneskeligheden i Menneskeheden af Vesle-Brunen. Udgivet af hans Ven Henrik Wergeland (1833), *Samlede skrifter* IV.1, Kristiania 1923: 356. Hvilket selskap baronen befant seg i, fremgår av de øvrige undertegnerne av appellen, nemlig hunden Hei, «Søn af den svanskuttede Pasop, der blev pidsket ihjel», katten Graapuus, «Stammende fra Svartpuus, der blev levende flaaet, og fra Misse-kiss, der blev slaaet af Tønden», og fuglen Pape, «som har tilbragt 14 Aar i Buur», jfr. ibid. Til gjengjeld gjorde Wergeland det tydelig at han satte dyrene langt høyere enn baronen. I en senere kommentar til at Wedels vogn hadde kjørt utfor en bro, het det: «Noget endnu sørgeligere bringer den senere Efterretning, at virkelig en af Baron Wedels Heste har sat Livet til ved Udfaldet paa Broen. Dette var det værste». Henrik Wergeland, «Ulykkelige Hændelser», *Statsborgeren* 19. hefte nr. 25 (19. juni) 1836: 200, *Samlede skrifter* III.2, Oslo 1933: 415. Wergelands forakt for baronen hadde egentlig startet lenge før Torvslaget. Allerede i 1828 gjøv han løs på ham for å ha dratt 900 mann til øvelse på Gardermoen i den «for Landets Velfærd uskatteerlige Høsttid» og dermed tilført «det uhyre og reelle Tab for Landet, nemlig 24.300 Høstdagsarbeide eller Maal». Jfr. Henrik Wergeland, «Et Regnestykke», *Morgenbladet* nr. 250 (6. september) 1828, *Samlede skrifter* III.1, Oslo 1932: 84.

51 Protokoldiktat for Torvslagkommissjonen, Wergeland 1935: 372.

Demokratisering i Afrika, Via Dolorosa?

Av Gunnar Jakobsen

Den hvite mann kom som en tyv til Afrika. Han stjeler fortsatt. Men vi er blitt snillere. Vi gir bistand i milliardbeløp. Det er mye europeisk samvittighet som skal døyes. Nå spør noen om bistanden i det hele tatt har vært til nytte. Afrika er fattigere enn hun har vært på lenge. Noen forskere sier de håper bistanden ikke har vært til for stor skade¹

Heller enn å fokusere på milliardbeløpene som kommer fra de rike, er det viktigere å se på strømmen av tanker dette systemet genererer om demokratisering i ikke-vestlige land. Er det grunn til optimisme?

Endring i diskurs

På 1980-tallet skjedde det visse endringer i bistandsdiskursen. Grunnet økonomiske nedgangstider i verden generelt og Afrika spesielt, inntar Verdensbanken/World Bank (WB) og Det Internasjonale Pengefondet/International Monetary Foundation (IMF) sentrale roller hva angår bistand [les: demokratisering]. Samtidig gjør menneskerettighetene seg gjeldende i bistandsdiskursen. Gjennom menneskerettighetene «introduserte man [giversamfunnet] en objektiv standard som stater politikk kunne måles opp i mot»². Man så dermed ikke lenger på politisk intervensjon som problematisk. Det var tilrettelegging av objektive verdier heller enn givers sublime styresett som dominerte bistandsdiskursen fra 1980-tallet og framover. Kondisjonalitet (Condition), det å stille krav til mottakerlandene, blir innført som prinsipp for sikring av effektiv bruk av bistanden. Kravene var først bundet til økonomiske aspekter, for så å omfatte rettigheter og styresett. Mottagerlandene pliktet å fylle visse kriterier for å motta støtte. Det ble snakket om den tredje bølgen av demokratier i Afrika.

Demokratiet kan forstås på flere måter

I diskusjonen om demokrati, er det viktig å tenke demokrati og ikke demokratiet. Det finnes ikke et demokrati, men flere. Historiker Terje Tvedt finner grunn til å undres over at en modell utviklet i Europa som en reaksjon på industrialisering og en sterk stat, plutselig kan gjelde for den afrikanske landsbygda.³ Kan man ta for gitt at det finnes materielt, økonomisk og kulturelt grunnlag for en slik bruk av modeller? Man må begrense definisjonen slik at begrepet kan ta opp i seg særegenheter i samfunnet. Den universelle dimensjonen bør romme mangfold heller enn tvungen likhet. George Bernard Shaw sier noe treffende i denne sammenheng når han mener at den gylne regelen bør endres til å ikke gjøre mot andre som du vil andre skal gjøre mot deg. Det er ikke sikkert de har samme smak!

Finnes det alternative definisjoner? Lauri Karvonen åpner for en inkluderende definisjon av demokrati og demokratisering når han sier: «Demokrati är ett tillstånd som karakteriserar en stat eller ett samhälle. Demokratisering är den process som för fram till detta tillstånd. Demokrati är målet, demokratisering är vägen»⁴. Ved en slik tilnærming til begrepet unngår man en

deterministisk forståelse. Begrepene er gitt, innholdet er det ikke. Man blir altså gitt muligheten til å definere rammeverket selv. Det viktigste blir da å se på folks evne til å påvirke staten, en stat de forstår bedre med egne definisjoner. Også artikkel 21.1 i FNs menneskerettighetserklæring av 1948, åpner for en generell forståelse av demokrati. I artikkel 21.1 står det: «Enhver har rett til å ta del i sitt lands styre, direkte eller gjennom fritt valgte representanter»⁵

Ettpartisystemet, et afrikansk system?

Hva har så røttene til Afrika å by på av demokratiske strømninger? For å nærme seg afrikanske tankesett må man gå langt tilbake i tid. Det ettpartisystemet som ofte blir sett på som typisk afrikansk er en illusjon, og må heller ses på som et resultat av kolonimaktens påvirkning. At de nye systemene har elementer i seg fra før kolonitiden er nok sant, men Ibbo Mandaza uttrykker problemet i klartekst:

Den nykoloniale og etterkoloniale staten ble dannet på grunnlag av en koalisjon mellom de eksterne og interne kreftene: Politiske og økonomiske krefter i vestlige land slo seg sammen med den fremvoksende afrikanske eliteklassen som arvet statsmakten»⁶

Hvilke alternativer gjenstår når arven fra koloniene ikke kan ses på som gyldige eksempler på det typisk afrikanske? Historiker Jarle Simensen snakker i denne sammenhengen om konstitusjonelle kongedømmer. Disse kongedømmene oppstod nedenfra, gjennom behov for sentralisering av domsmakt og ytre forsvar. «Eksempler er ashantiene i Ghana, en rekke kongedømmer i kystområdene i Vest-Afrika, Buganda i Øst-Afrika og luba-lunda-kongedømmene på savannen i sør, i det nåværende Zaire og Angola»⁷. Her kan man ifølge Simensen tale om konstitusjonelle monarkier der høvdingens og kongens makt var begrenset gjennom institusjonelle ordninger. Videre sier Simensen følgende: «Dette er et eksempel på en styreform med relevans for moderne demokrati»⁸. Simensen legger vekt på at det under disse styreformene var konsensus som var idealet.

I Simensens argumentasjon finnes likhetstrekk med samfunnsøkonomen Yash Tandon's argumentasjon som tar utgangspunkt i eksempler fra Zaire og Kamerun: «Demokratiets historie daterer seg til tiden før vestlig sivilisasjon. Oldtidens Afrika, i den grad vi kan skille myte fra virkelighet, var i all vesentlighet kjennetegnet av kollektivistiske former for demokrati»⁹. I følge Tandon lå det begrensninger i hvor mye makt individer eller en gruppe kunne utøve. Det fantes nemlig rettssystemer man måtte stå til ansvar for dersom man brøt loven. Rettigheter og plikter var gjensidig sammensatt, kollektivt fordelt og fulgt opp av lokalsamfunnet.

Fokus på individet eller kollektivet?

I Vesten er fokuset i stor grad rettet mot individet og dets rettigheter. Kollektive rettigheter er i liten grad diskutert. I afrikanske kulturer finner man ofte et fokus på det kollektive, der mennesket ikke gis verdi i egenskap av seg selv, men ut i fra hvilken familie, klan eller stamme det tilhører. Mennesket har

med andre ord sin berettigelse som en del av fellesskapet, ikke som unikt individ. Her kan man finne en signifikant forskjell mellom afrikansk og europeisk kultur. Systemer fundert på kollektivismen er ikke demokratisk ut i fra en vestlig forståelse av demokratiet. Man kan knapt kalle autoritetene folkevalgte, de fikk sin legitimitet gjennom tradisjoner og skikker. Det var en balanse mellom landsby, stamme og individ, der sistnevnte ikke var viktigst, men grasrota deltok når kompromisset skulle fattes.¹⁰

Unngå glorifisering

Dette er ikke et forsøk på å glorifisere Afrika før kolonitiden. Afrikas historie, som alle andre kontinenter sin historie, inneholder ledes grove forbrytelser overfor folket. Poenget her er å sette fokus på er hvilken utvikling slike gamle former for styresett kunne hatt uten koalisjonen som inntraff etter kolonitiden, og uten vedvarende intervensjon i form av krav fra donorer. Man må med andre ord søke å forstå hva sosialantropologen Gunnar M. Sørbo og sosiologen Arne Tostensen kaller det kontrafaktiske perspektivet: Hva ville skjedd uten inngripen fra kolonimaktene og senere donorene?¹¹

Kondisjonalitet eller å kreve noe tilbake

Fra slutten av 1970-tallet begynte giverland å vise misnøye med mottagerlandenes disponering av bistanden. Dette førte til prinsippet om kondisjonalitet, eller å sette krav til mottagerland. Sosiologen Marcel Mauss' teoretisering rundt begrepet *resiprositet* i boken *Gaven* kan vise hvordan relasjoner mellom giver og mottager kan arte seg: «Fremfor alt forsøker man her å fremvise gavmildhet, frihet og selvstendighet,

og samtidig storslagenhet. Og likevel er det dypst sett tale om pliktmekanismer, forpliktelser skapt av gjenstander som sirkuleres»¹². Bistandspolitikken fra 1980-tallet og framover handler om å kreve noe tilbake fra de som mottar. Hvilke krav var det som nå ble stilt til mottagerlandene? Man kan dele kondisjonaliteten inn i to generasjoner i følge sosialantropologen Knut Nustad. Den første generasjonen er WB og IMF's strukturaltilpasningsreformer (SAP), mens andre generasjons kondisjonalitet kan settes i sammenheng med rettigheter og styresett.

Utover 1980-tallet begynte SAP å bli kritisert fra flere hold. I følge Nustad ble WB og IMF blant annet kritisert for at «fokuset var på det internasjonale finansielle systemet og ikke utvikling *per se*.»¹³ Dette førte etter hvert frem til andregenerasjons kondisjonalitet. Og som Nustad sier: «Istedenfor et snevert fokus på økonomisk politikk i mottagerlandene ble styringsforhold i et bredere perspektiv gjort til gjenstand for kondisjonalitet.»¹⁴ Videre sier han:

*Man skulle nå sette krav til mottagerstatene på tre områder: 1 demokrati må innføres, 2 menneskerettighetene etterleves, og 3 styret måtte gjøres etterrettelig gjennom introduksjon av styringsteknikker for budsjett også videre.*¹⁵

Samtidig som kondisjonaliteten blir vanlig praksis i bistandssammenheng, settes dette utover 1980-tallet i sammenheng med menneskerettighetene som objektiv standard i følge Nustad.

*[...] på denne måten kunne de statsbærende elitene i mottagerland kritiseres og presses, ikke ved henvisning til at de ikke var som oss, men ved henvisning til at de kom til kort når man målte deres handlinger ved hjelp av en universell og objektiv målestokk.*¹⁶

Konsekvenser. Det etiopiske tilfellet

«Afrika er i ferd med å bli mer demokratisk – i motsetning til hva de fleste utenforstående tror. For 15 år siden var det de færreste afrikanske land som avholdt ordentlige valg, nå gjør nesten alle det.»¹⁷ Etiopia er et av Norges samarbeidsland, og har siden 1991 jevnlig gjennomført valg med likhetstrekk fra de politiske valgene man kjenner fra vestlige demokratier.¹⁸ Ut fra dette skulle man vel kunne si at Etiopia, som resten af Afrika, er i ferd med å bli mer demokratisk. Ved å se på analysen av valgprosessen i 1995 vil jeg argumentere for at Etiopia ikke er så demokratisk som det politiske valget kunne gi uttrykk for. Organization of African Unity (OAU) kom med følgende uttalelse etter valget i Etiopia i 1995:

*[...]satisfaction with the general conduct of both electors and the electorate at the polling centres which facilitated voting and counting procedures without any significant irregularities.*¹⁹

Demokratiet var med dette inne i oppblomstrende fase. I tråd med OAU, kom den amerikanske ambassaden med følgende uttalelse: «an important milestone on Ethiopias road to greater democracy.»²⁰

Et viktig spørsmål å stille er om uttalelsene over er treffende. Svaret er ikke så enkelt i følge de norske observatørene i området. Observatørene understreker viktigheten av å se på regjeringspartiet, Tigray Peoples Liberation Front (TPLF), i sammenheng med Etiopias historie. En historie farget av ledere som keiser Haile Selassie og hans etterfølger, Mengistu Haile – Mariam,²¹ forteller om styresett som var svært maktrelatert. Derg-styret har blitt karakterisert som et av de mest undertrykkende og voldelige regimer i Afrika. Valget i 1995 har også i følge denne rapporten blitt kritisert for ikke å være noe annet enn legitimering av TPLF som makthavere. Videre setter observatørene fokuset på befolkningen i de mer rurale strøk i landet, og finner at bondenes tilsynelatende brede støtte til TPLF bunner i frykt. Mer eksplisitt sier observatørene: «TPLF acted in such a way as to create apprehension in the rural population [...]»²² Valget var også ekskluderende i sin karakter, noe som førte til hindringer for mange legale politiske aktører hva angår demokratisk deltakelse. Et siste kritisk punkt er i følge observatørene det tilsynelatende teknisk gode gjennomførte valget. På tross av dette fant det nemlig sted for mange brudd i gjennomføringen av valget, i forhold til hva observatørene fant akseptabelt.

Sørbø & Tostesen argumenterer i tråd med dette for at demokratiske valg må være frie og rettferdige for å kunne ses på som meningsfulle. Frie valg sier de, «means absence of intimidation of voters by any party or force. Any form of undue influence, coercion or violence is anathema to the freedom of elections.»²³ Rettferdighetsaspektet, sier de,

*[...] has above all to do with a so – called level playing field in the campaign and the run – up to polling day. The fairness concept embodies non – discrimination, equal distribution of polling stations around the country [...] country – wide campaigning without hindrance so as to reach the entire electorate with alternative political programmes [...] to offering genuine choice [...] Fairness also incorporates proper counting of ballot papers after completion of polling.*²⁴

Dersom valget bryter med rtninglinjene for hva som er fritt og rettferdig, noe observatørene mener var tilfelle i Etiopia, kan ikke valget ses på som meningsfullt i følge Sørbø og Tostensen.

I denne sammenheng snakker Jeff Haynes om

fasadedemokratier, der valget primært kan ses på som et forsøk på å blidgjøre observatørene. Videre sier Haynes: «Despite variations, what all these cases have in common is that such regimes real democratic pretensions seem substantively absent.»²⁵ Forskeren Oona Hathaway hevder i tråd med Haynes, at grunnet dårlig overvåkning av brudd på rettighetene, bruker mange land ratifisering av både erklæringer og konvensjoner som kritikkdempende og legitimerende, da brudd likevel ikke blir fulgt opp.²⁶

Larry Diamond argumenterer i lignende generelle termer ved å si:

*Less than minimally democratic but still distinct from purely authoritarian regimes [...] They have legal opposition parties and perhaps many others constitutional features of electoral democracy, but fail to meet one of its crucial requirements a sufficiently fair arena of contestation to allow the ruling party to be turned out of power*²⁷

Som vi ser her enes både Sørbø, Tostensen, Haynes og Diamond om at et valg som ikke foregår fritt og rettferdig, ikke kan ses på som noe demokratisk element i de nasjoner dette gjelder for. I Etiopias tilfelle konkluderer også observatørene i denne retningen, noe som gjør at demokratiet i Etiopia får et negativt fortegn fordi folket ser ut til å miste tilliten til demokratibegrepet i vid forstand. Videre sier observatørene at når valg arter seg på denne måten kan det være mer fruktbart å søke løsninger uten valg. Som vi har vært inne på tidligere åpner artikkel 21.1 i menneskerettighetene for slike løsninger. Evnen til å delta blir viktigere enn evnen til å velge. Disse løsningene kan peke mot konsensus som alternativ forståelse av demokrati. Et slikt standpunkt kommer klart til uttrykk når observatørene hevder at:

*Africa in general, and in particular Ethiopian communities, have different traditions which put emphasis on collective decisions rather than individual choice, and which value consensus rather than the open confrontation of opposing ideas.*²⁸

Hvorfor har demokratisering vært vanskelig i Afrika?

Kondisjonalitet er en sentral forklaring på hvorfor afrikanske land følger en vestlig løsning på demokratiet. Kan denne kondisjonaliteten være grunnen til at demokratiet ikke har slått rot?

I følge den juridiske professoren Sammy Adelman, kan dette være tilfellet. Adelman sier at man må se på styresettet i afrikanske land i lys av eksterne aktører. «Det er hevet over enhver tvil at Afrikas integrering i den globale politiske økonomien har undergravd den organiske utviklingen av demokratiske strukturer[...]»²⁹ Dette følger Adelman opp ved å henvise til at Vestens krav om strukturtilpasning og kondisjonalitet har gjort millioner av afrikaneres legitime ønske fånyttige.

Økonomen Thandika Mkandawire, direktør for FNs forskningsinstitutt for sosial utvikling (UNRISD), peker på flere sentrale elementer i forbindelsen mellom SAP og demokrati. Legitimitet overfor folket er sentralt i et demokrati i følge Mkandawire. Slik det har fremstått etter SAP har staten måttet legitimere seg i høyere grad overfor WB og IMF, heller enn overfor sin egen befolkning. Dette er i følge Mkandawire problematisk for nye demokratier. Videre sier han at det byr på problemer når SAP blir presentert for afrikanske land som ferdige pakkedøsninger, som får en begrensende effekt på

nyfødte demokratiers valgmuligheter.³⁰

Professor i jus, Adebayo O. Olukoshi, kan gi støtte til en slik argumentasjon, og stiller en rekke kritiske spørsmål i forbindelse med gjennomføringen av SAP.³¹ Han hevder at disse tilpasningsprogrammene har blitt påvirket av de to nyliberalistiske målsettingene markedsliberalisme og nedskjæring av statlig virksomhet. Gjennomføringen av SAP innebærer en forståelse av samfunnet som kan sies å ha likhetstrekk med den kapitalistiske forståelsen av demokratisering, som fokuserer på de direkte effektene av kapitalismen.

Målet med SAP var også å skape et produktivt borgerskap i tråd med den mest utbredte forestillingen av kapitalismens innvirkning på demokratisering, nemlig kapitalismens påvirkning av samfunnets klassestruktur. Både vestligliberale forfattere og marxister har sett på vestlige demokratier som en institusjon skapt av borgerskapet. Dette bunner i fremveksten av det moderne, industrielle borgerskapet som en motpol til det jordeiende aristokratiet. Med andre ord som en opponering til det etablerte føydalsamfunnet. Dette borgerskapet har i følge Olukoshi aldri sett dagens lys i Afrika. En mulig forklaring kan være at det ikke finnes en lignende samfunnsstruktur (les: føydalisme) i Afrika etter kolonitiden.

På tross av dette har SAP blitt gjennomført, og det som et økonomisk paradigme. At det blir sett på som et økonomisk paradigme kan finne støtte hos fredsforsker Johan Galtung. Han hevder at det svært ofte i forbindelse med utvikling (les: demokratisering) har blitt tenkt for endimensjonalt, og da ofte økonomisk. Han fremmer i en slik forbindelse en mer holistisk tenkning blant utviklerne. I denne holismen tenker Galtung seg økologiske dimensjoner, kulturelle aspekter og sosiale strukturer, i tillegg til den økonomiske dimensjonen.³² Det WB og IMF til nå har vist, mangler alle elementer unntatt ett.

Er demokratiet løsningen?

Forskere spør seg om bistand i det hele tatt har hatt noen effekt, og når man går inn og deltar i debatten er det vanskelig å avfeie et slikt standpunkt. For at det kan gjøres, er det mange fundamentale retningslinjer som endres. Den formen for demokratisering som foregår i enkelte afrikanske land er faktisk uheldig både for hvordan demokratibegrepet blir forstått *per se*, og for folket som opplever dets nåværende effekter. Effekter som i visse tilfeller kan oppleves som *via dolorosa*, eller lidelsens vei.

Corinne Kumar kan få siste ord:

*Verden i dag trenger nye universalismer, som ikke aufer de mange og bekrefter den ene. Universalisme som respekterer pluraliteten i ulike samfunn, i deres filosofi, ideologi, tradisjoner og kultur; en som har sitt grunnlag i det spesielle, i det hjemlige, en som vil finne gjenklang i ulike sivilisasjoner, og føde nye kosmologier*³³

Bibliografi

Adelman, Sammy: Alternative former for demokrati i Afrika. I: *Ekløf, Patrik (red.) Afrika – Årbok*. Gazette bok (1995).

Andreassen, Bård A & Ryan, Odd (red.): *Menneskerettigheter: en dokumentsamling*. Ad Notam Gyldendal Forlag (1994).

Cohen, Carl. I Corneliussen, Hans Inge: Har vestlig kondisjonalitet gjort Kenya mer demokratisk? I: *Ekløf, Patrik (red.) Afrika – Årbok*. Gazette bok, 1995.

Corneliussen, Hans Inge: Har vestlig kondisjonalitet gjort Kenya mer demokratisk? I: *Ekløf, Patrik (red.) Afrika – Årbok*. Gazette bok, 1995.

Diamond, Larry, I: Elklit, Jørgen (ed.) *Electoral systems of emerging democracies: experiences and suggestions*. Copenhagen: Ministry of Foreign Affairs, Danida, 1997.

Dias, Clarence J. & Gillies, David: *Human Rights, Democracy and Development*. International Centre for Human Rights and Democratic Development, 1993.

Galtung, Johan: *Menneskerettigheter, vestlige, universelle eller begge deler*. Humanist Forlag, 1994.

Hathaway, Oona. I: *Morgenbladet* 08.11.2002.

Haynes, Jeff (ed.): *Democracy and political change in the "Third world"*, 2001.

Human Rights Report No. 5: *The process of Democratisation I Ethiopia*, 1995.

Karvonen, Lauri: *Demokratisering*. Universitetsforlaget, 1997.

Kertez, Imre: Friheden til at definere seg selv. I: *Kritikk No. 157*, 2002.

Kopperud, Gunnar: Afrikanske demokratier i med – og motvind. I: *Bistandsaktuelt No. 1*, 2003.

Kristiansen, Tømm: *Mor Afrika*. Cappelen Forlag, 1996.

Kumar, Corinne: *Vind fra sør – Om universalitet og menneskerettigheter*. South focus – Et samarbeid mellom ISGN og forUM, 1998.

Mandaza, Ibbo: Demokrati i Afrika: Vestlig kondisjonalitet eller folkelige krav? I: *Ekløf, Patrik (red.) Afrika – Årbok*. Gazette bok, 1995.

Mauss, Marcel: *Gaven*. Cappelen, 1995.

Mkandawire, Thandika: Demokratier uten myndighet. I: *Fellesrådets Afrika – Årbok: Afrikanere om Afrika*. Solidaritet Forlag, 2000.

Nustad, Knut G: *Gavens makt*. Pax Forlag, 2003.

Nyborg, Marit (red.): Rapport fra arbeidsgruppen for Forum (1994). <http://www.forumfor.no>

Nyeng, Frode: *Eksistens Filosofi*. Abstrakt Forlag, 2003.

Nzombe, Shephard: *Democracy, Human Rights and Constitutionalism in Post – colonial Africa*. Workingpaper, 1992.

Olukoshi, Adebayo O: De politiske konsekvensene av strukturtilpasning. Ekløf, Patrik (red.) *Fellesrådets Afrika – Årbok*. Solidaritet Forlag, 1996.

Pausewang, Siegfried: Etiopias Landprofil. I: *Fellesrådets Afrika – Årbok: Media i Afrika. Afrika i media*. Solidaritet Forlag, 2002.

Simensen, Jarle: Føkoloniale styreform i Afrika – Hvilken relevans har de for demokrati i dagens Afrika? I: *Ekløf, Patrik (red.) Afrika – Årbok*. Gazette bok, 1995.

Sobhan, Rehman (red.): *Structural Adjustments Policies in the Third World – Design and Experience*. University Press Limited, 1991.

Sørbo, Gunnar M., Tostensen, Arne: Aid for Human Rights and Democracy: Challenges of Design, Management and Evaluation. I: *Stokke, Hugo & Tostensen, Arne (red.) Human Rights in Development. YEARBOOK, 1999/2000*. Kluwer Law International. Nordic Human Rights Publications, 2001.

Stortingsmelding Nr. 51. *Om utviklingstrekk i Nord – Sør forholdet og Norges samarbeid med utviklingslandene*. Oslo: Utenriksdepartementet, 1991 – 92.

Tandon, Yash: Hvorfor har den vestlige demokratimodellen spilt fallitt i Afrika? I: *Ekløf, Patrik (red.) Afrika – Årbok*. Gazette bok, 1995.

Verdensbanken: Rapport, 1989.

Williams – Zack A B: No Democracy, No Development:

Reflections on Democracy & Development in Africa. I: *Review of African Political Economy*. No. 88. ROAPE Publications Ltd. 2001.

Sluttnoter

1. Kristiansen, Tømm: *Mor Afrika*, Cappelen Forlag, 1996, s. 266.
2. Nustad, Knut: *Gavens Makt*, Pax Forlag, 2003, s. 112.
3. Tvedt, Terje: *Bilder av De Andre; Om Utviklingslandene I Bistandsepoken*, Universitetsforlaget, 2002.
4. Karvonen, Lauri: *Demokratisering*, Universitetsforlaget, 1997, s. 11.
5. Andreassen, Bård A & Ryan, Odd(red.): *Menneskerettigheter: en dokumentsamling*. Ad Notam Gyldendal Forlag, 1994, s. 3.
6. Mandaza, Ibbo: Demokrati i Afrika: Vestlig kondisjonalitet eller folkelige krav? I: *Ekløf, Patrik(red.) Afrika – Årbok*. Gazette bok, 1995, s. 45.
7. Simensen, Jarle: Førkoloniale styreformer i Afrika – Hvilken relevans har de for demokrati i dagens Afrika? I: *Ekløf, Patrik(red.) Afrika – Årbok*. Gazette bok, 1995, s. 91.
8. *Ibid.*, s. 92.
9. Tandon, Yash: Hvorfor har den vestlige demokratimodellen spilt fallitt i Afrika? I: *Ekløf, Patrik(red.) Afrika – Årbok*. Gazette bok, 1995, s. 21.
10. Kristiansen, Tømm: *Mor Afrika*, Cappelen Forlag, 1996.
11. Sørbo, Gunnar M., Tostensen, Arne: Aid for Human Rights and Democracy: Challenges of Design, Management and Evaluation. I: *Stokke, Hugo & Tostensen, Arne(red.) Human Rights in Development. YEARBOOK, 1999/2000*. Kluwer Law International. Nordic Human Rights Publications, 2001.
12. Mauss, Marcel: Gaven. Cappelen, 1995, s. 57
13. Nustad, Knut: *Gavens Makt*, Pax Forlag, 2003, s. 110
14. *Ibid.*, s. 110.
15. *Ibid.*, s. 110.
16. Nustad, Knut: *Gavens Makt*, Pax Forlag, 2003, s. 112.
17. The Economist i: Kopperud, Gunnar: Afrikanske demokratier i med – og motvind. I: *Bistandsaktuelt No. 1*, 2003, s. 14
18. Andre land som nylig (2003) har avholdt valg: Djibouti, Benin, Komorene, Guinea Bissau, Liberia, Rwanda, Malawi, Mosambik, Swaziland, Sentralafrikanske Republikk, Mauritania og Guinea.
19. Human Rights Report No. 5: *The process of Democratisation I Ethiopia*, 1995, s. 55.
20. *Ibid.*, s. 55.
21. Leder for det marxistiske militærdiktaturet, kalt Derg – regimet, fra 1974 – 1991.
22. *Ibid.*, s. 55.
23. Sørbo, Gunnar M., Tostensen, Arne: Aid for Human Rights and Democracy: Challenges of Design, Management and Evaluation. I: *Stokke, Hugo & Tostensen, Arne(red.) Human Rights in Development. YEARBOOK, 1999/2000*. Kluwer Law International. Nordic Human Rights Publications, 2001, s. 223.
24. *Ibid.*, s. 223.
25. Haynes, Jeff (ed.): *Democracy and political change in the «Third world»*, 2001, s. 6.
26. Hathaway, Oona. I: *Morgenbladet*, 2002.
27. Diamond, Larry, I: Elklit, Jørgen (ed.) *Electoral systems of emerging democracies: experiences and suggestions*. Copenhagen: Ministry of Foreign Affairs, Danida, 1997, s. 56.
28. Human Rights Report No. 5: *The process of Democratisation I Ethiopia*, 1995, s. 57.
29. Adelman, Sammy: Alternative former for demokrati i Afrika. I: *Ekløf, Patrik(red.) Afrika – Årbok*. Gazette bok, 1995, s. 87.
30. Mkandawire, Thandika: Demokratier uten myndighet. I: *Fellesrådets Afrika – Årbok: Afrikanere om Afrika*. Solidaritet Forlag, 2000.
31. Olukoshi, Adebayo O: De politiske konsekvensene av strukturtilpasning. I: *Ekløf, Patrik(red.) Fellesrådets Afrika – Årbok*. Solidaritet Forlag, 1996.
32. Galtung, Johan: *Menneskerettigheter, vestlige, universelle eller begge deler*. Humanist Forlag, 1994.
33. Kumar, Corinne: *Vind fra sør – Om universalitet og menneskerettigheter*. South focus – Et samarbeid mellom ISGN og forUM (1998).

Floken Holocaust

Om å binde historiens tråder sammen

Av Thor Indseth

På slutten av 1000-tallet ble det laget et teppe som skildret Vilhelm Erobrerens felttog mot England i 1066, teppet er stort og har en utsøkt detaljrikdom, teppet forteller en historie, en historie uten floker, der fargene er bevart og aller trådene er på plass. Det kan virke rart å starte en artikkel om Holocaust med en beskrivelse av et teppe, grunnen er at i motsetning til Bayeuxteppets historie, er historien om Holocaust fortsatt full av floker. Om flokene er mulig å snøre opp skal vi komme tilbake til.

Historieskrivningen om Holocaust har etter 1970 og 80-tallet vært mulig å dele opp i tre distingt adskilte retninger, hvorpå en ligger utenfor det etablerte historikermiljøet.¹ De tre er intensjonalister, funksjonalister og revisjonister. Sistnevnte benekter helt eller delvis at Holocaust har funnet sted, og kan derfor strengt tatt ikke kategoriseres som Historie, vi er tross alt i sannhetsindustrien, for å låne Hilbergs ord via Bauer. Den mest kjente representanten for revisjonistene heter David Irving. Mer blekk vil ikke bli brukt på revisjonistene i denne teksten. De to andre retningene kalles for intensjonalister og funksjonalister (eller strukturalister), og det er disse retningene jeg har tenkt å bruke blekket mitt på. De fleste historikere innen feltet liker ikke å bli betegnet som noen av delene – det er sjeldent gøy å bli satt i bås. Men historikere i likhet med andre forskere passer gjerne inn i den ene eller andre kategorien, litt avhengig av hvem man sammenlikner dem med.

Intensjonalister og funksjonalister

De som kategoriseres som intensjonalister vektlegger, som navnet tilsier, intensjonen. Med andre ord enkeltpersoners eller små gruppers ideer og beslutninger. Funksjonalister vektlegger samfunnets underliggende strukturer og årsakene forklares utenfor enkeltmennesket eller utenfor mennesket overhodet. Debatten mellom de to gruppene var særlig hard på midten av 1980-tallet, da ytterpunktene var størst. Ytterliggående intensjonalister som Gerald Flemming og Eberhard Jäckel hevdet at Hitler planla Holocaust allerede før maktovertagelsen i 1933, og så hendelsene i perioden 1933-1945, som en på forhånd planlagt utvikling.² Ytterliggående funksjonalister, som Martin Brozat og Hans Mommsen, hevdet på sin side at Holocaust var en konsekvens av en kumulativ radikaliseringsprosess, grunnet de kaotiske forholdene ved Øst-fronten, og at Hitler ikke var deltagende i beslutningen om å igangsette «den endelige løsningen» (Endlösung), som innebar den fatale utryddelse av alle jøder.³ Debatten fikk konsekvenser utover den spesifikke debatten om Hitlers rolle. I likhet med andre debatter innen historiefaget utviklet det seg to leire som fokuserte henholdsvis på et aktørperspektiv –intensjonalistene, og et strukturperspektiv –funksjonalistene. For å forsvare sine standpunkt ble det fra intensjonalistenes side fokusert på nærstudier av Hitlers taler, og korrespondansen mellom Adolf Hitler selv, hans nærmeste underordnede og ledere for

ulike enheter. Funksjonalistene på sin side, fokuserte på den langvarige tradisjonen antisemittisme hadde hatt i Tyskland, på depresjonens effekt på det tyske folk, forholdene ved fronten og ulike økonomiske og sosiale forhold. Eller slik Bauman gjorde på Moderniteten med stor M.

Funksjonalistenes fokus på struktur har blitt kritisert for å undervurdere Adolf Hitlers rolle, at Hitler var en svak diktator har gjentatte ganger blitt tilbakevist.⁴ Strukturforklaringer har også et innebygd problem med å forklare det store *hvorfor* spørsmålet, i stor grad fordi det handlende mennesket er utelatt fra analysen.

*Structures do not explain why bureaucrats sent people to their deaths; they explain how they did it and how it fit into the context of their social traditions. But many societies have been ruled by inefficient and contradiction-ridden autocratic regimes that did not produce genocides. [...] What made the bureaucrats do it?*⁵

Fordi funksjonalistene i hovedsak ser ideologi og mentalitet som determinert av sosiale, økonomiske eller andre forhold, og ikke som en egen utvikling får de problemer med å forklare hvorfor nettopp massemord skulle bli Det tredje rikets «løsning». Det finnes alltid en rekke potensielle løsninger. Funksjonalistene forklarer ikke hvorfor den ene blir valgt fremfor alle andre. Denne retningen har derfor med rette vært kritisert for sirkelargumentasjon. Derimot er mange av funnene helt essensielle for å forstå Holocaust. Det er bare syn at de alene gir et flokete bilde av historien.

På den annen side kan intensjonalistene kritiseres for at det overordnede fokuset på Adolf Hitlers ideologi ikke evner å forklare hvordan denne ideologien kunne iverksettes i praksis. Intensjonalistene får også et problem ved å vise at Hitler allerede på 1920-1930-tallet planla utryddelse, «[...] because he [Hitler] never really said what he would do with the jews, except for uttering endless streams of gutter invectives».⁶ Forskere som blant annet Christopher Browning og Götz Aly har også vist at Hitlers beslutsomhet ikke var så ensrettet og klar som tidligere hevdet, men snarere sammensatt, skiftende og til tider kaotisk. Hvilke løsning som skulle brukes mot «jødeproblemet» skiftet hurtig, først var løsningen utvandring, deretter reservat i Lublin –Polen, så den kuriøse Madagaskar planen, så «deportasjon til ennå ikke fastsatt område» og tilslutt «den endelige løsningen».⁷

Selv om Hitler muligens tidlig hadde bestemt seg for å utrydde Europas jøder, er det vanskelig å beskrive fenomenet Holocaust utelukkende ut fra dette. Å tone ned betydningen av hele apparatet rundt, betyr også å anse vanlige menneskers evne til å delta eller stilltiende akseptere industriell utslettelse av menneske, som uinteressant eller uvesentlig. Konsekvensene av en slik analyse er faretruende lik konsekvensene av en funksjonalistisk analyse, nemlig frigjøring av «den vanlige mann og kvinne». Der funksjonalismen peker på faktorer utenfor mennesket og ender opp med determinisme, peker intensjonalistene på valget til noen enkeltindivider som evner

å påta seg menneskehetens synder. Likheten til en religiøs forklaring er nær. Verken skjebnetro eller troen på en frelser bør være en del av Historiefaget. Holocaust er en del av menneskehetens erfaring, og industrielt massedrap ligger potent i oss. Innser man ikke dette og tar konsekvensen av det i sin analyse så ender man opp med religion.

Eller midt i mellom ...

I den senere tid har de to retningene nærmet seg hverandre, og skillene er ikke like klare som tidligere. Det store flertallet av historikere har forlatt sine bunkere for å pusle med nye innfallsvinkler eller i det minste begynt å åpne dørene for hverandre.⁸ Allikevel kan man si at de ulike forskerne graver seg ned i den retningen der deres kildemateriale passer best. Inspirert av Yehuda Bauer kan man si at de ulike studiene i seg selv er gode men at konklusjonene overgår studiets omfang. Fokuset på én mulig forklaring har den fordel at studiet blir nøyaktig og oversiktlig, sannsynligvis vil mye av analysen innenfor det enkelte feltet også være bedre, problemet blir derimot at det som burde vært en delforklaring blir stående igjen som *selveste forklaringen* på Holocaust.

Et eksempel er Götz Aly, som fokuserer sitt studie på naziregimets befolkningspolitikk, men etter teksten er lest og jeg vet litt mer enn jeg visste om befolkningspolitikken klare sammenheng til Holocaust, blir jeg allikevel tvunget til å spørre meg selv det samme spørsmålet som Bauer, nemlig *hvorfor?* At ideen om lebensraum og problemet med det uforutsett store antallet fanger bak den fremrykkende øst-fronten, hadde store innvirkninger på utviklingen av Holocaust har jeg blitt overbevist om, men Götz Aly har ikke svart meg på det jeg lurar på, nemlig *hvorfor*. Problemet er kanskje ikke det at han ikke svarer, det er få forunt å besvare et slikt spørsmål, problemet er at han gjør det, men uten et akseptabelt svar. For hvis den rasjonelle (dog moralsk morbide) løsningen på befolkningspolitikken var årsaken til «den endelige løsningen» hvorfor da velge å utrydde jøder og sigøynere? Sigøynere hadde lite fast eiendom og flertallet av jødene var bybeboere som dessuten hadde blitt frarøvet det meste av sin eiendom før 1941 og derfor hadde minimalt å avse, særlig fordi de fleste var stengt inne i overfylte Ghettoer. Man kan jo spørre seg hvorfor ikke polske bønder ble prioritert, rasjonelt sett, ville jo de kunne frarøves mer landområder til tyske nybyggere enn jødene og sigøynere.

Hvis målet med befolkningspolitikken var mer jord til det tyske folk – og løsningen på dette målet var «den endelige løsningen», blir det problematisk for Götz Aly å forklare hvorfor jøder fra for eksempel Norge ble sendt til utrydningsleire.⁹ Götz Alys teori bærer preg av at kildemateriale utelukkende er fra østfronten, og evner derfor ikke å være den syntesen den forsøker å være. Hans studie hadde vært glimrende som en belysning av en del av et større hele. Det hadde vært vell og bra hvis studiet hadde fått lov å være bare det – men Götz Aly bruker sin studie til å forklare hele Holocaust. Derfor blir hans forklaring på det store hvorfor spørsmålet kun ett fattig – Befolkningspolitikken, punktum. Götz Aly har med rette blitt kategorisert som funksjonalist av Bauer, hos Götz Aly finnes ingen beveger eller bevegere, bare hendelser.

Christopher Browning er en annen holocausthistoriker som mener å ha inntatt en mellomposisjon, Browning kategoriserer seg selv som en moderat funksjonalist, han mener at Holocaust ikke var planlagt fra begynnelsen, men var en del av en

kumulativ radikaliserings, men at Adolf Hitler hadde beordret den endelige løsningen en gang i løpet av 1941. Brownings mellomposisjon er interessant fordi han hevder et slags –ja takk begge deler uten å vise hvordan dette henger sammen, –hans posisjon blir derfor vanskelig å tale imot, men den viser heller ikke så mye nytt. At det meste i historien har flere årsaker og at årsaksforholdene er sammensatt og kompliserte er noe alle vet. –Det er ikke galt å hevde det, problemet er at det ikke evner å klargjøre. Ytterpunkter skaper klarhet og uenighet, uspesifiserte mellompunkter skaper derimot ofte forvirring eller gjenntagelse av det som allerede er kjent. For å vende tilbake til Bayeuxteppemetaforen, hvis intensjonalistene og funksjonalistene har hver sin floke, får man ikke noe teppe av å balle de to flokene sammen til en stor.

Det er behov for å løse floken, uten å la seg inspirere av Gordion, og for å kunne gjøre det er det viktig at trådene blir løst opp og teppet knytt på nytt. Ikke hugget av slik visse kritikere har vært fristet til. De to retningene kan nemlig forklare en hel del hvis man lar de ulike enkeltforklaringene som har vært postulert som hovedforklaringer, stå som enkeltforklaringer i et større verk. Det er behov for en syntese. Men hvilke vinkling kan man bruke for å få de ulike enkeltkunnskapene til å henge i hop. Med ungdommelig overmot skal jeg forsøke meg på et forslag.

Why the German Holocaust?

I boka *Why the American Century?* Forsøker Olivier Zunz å forklare hvorfor Amerika kunne gå fra å være et utkantsstrøk til å bli en ledende stormakt. Sammenlikner man med andre land er det vanskelig å vise til enkeltårsaker, Europeiske land var like langt fremme både teknologisk og økonomisk, mange land hadde vel så gode utsikter for høy produksjon. Det særegne mener Zunz er ikke de enkelte faktorer i seg selv, men hvordan de enkelte faktorer blir knyttet sammen. Med andre ord bør ikke fokuset for et studium være den økonomiske veksten i seg selv, eller hvordan forskere, entreprenører og andre jobbet, men hvordan dette virket sammen. Zunz forklarer dette med det han betegner som *the matrix*. Kort fortalt var dette samarbeidet mellom industri, politikk og forskning (og senere det militære) på høyt personlig nivå, et samarbeid som ikke fantes andre steder. Den amerikanske eliten var nemlig liten og oversiktlig og den var ny. Eliten innenfor de ulike sektorene søkte derfor sammen på personlig nivå, hvorpå de i Europa holdt seg for seg selv. Det personlige vennskapet mellom toppledere innenfor politikk, næringsliv og forskning skapte et unikt kommunikasjonssystem, der de ulike sektorene visste om muligheter, behov og problemer innenfor de andre sektorene, og derfor kunne dra nytte av hverandre i en grad som var ukjent i Europa. Hvordan kan man således inspireres av Zunz sin analyse til en analyse av Holocaust?

Sammenlikner man hver enkelt årsaksforklaring for seg, med tilsvarende forhold i andre land blir det problematisk å forklare at akkurat Tyskland skulle bli arnestedet for Holocaust. Med mindre man mener at det finnes en egen «tysk natur» – særskilt predisponert for brutaliteter og orden, slik Goldhagen mener.¹⁰ En teori som har blitt avvist som nonsens av de fleste seriøse historikere. Derimot kan det tenkes at det var naziregimets evne til å trekke til seg kompetanse fra ulike sektorer, og få de ulike sektorene som tidligere ikke evnet å dra gjensidig nytte av hverandre, til å utfylle og vokse sammen, som

var det særegne, denne særegenheten har klare paralleller til det Zunz kaller *the matrix* i USA. Det åpner tanken opp for ett nytt perspektiv, nemlig nettverk og samhandling som utgangspunkt for kildeleting, kildeanalyse og har et nytt grunnlag for et syntetiserende verk om Holocaust.

En hypotese som kunne undersøkes nærmere for å se om dette perspektivet hadde noe for seg kan avledes av debatten mellom Arendt og Aly. Arendt mener at Holocaust er unikt på grunn av sitt totale fravær av utilitære årsaker, og at det derfor var den europeiske antisemittiske tradisjon som var avgjørende. Götz Aly mener på sin side at Holocaust var en rasjonell løsning, noe høyst praktisk/økonomisk, nemlig ønsket om mer land og jord. På den ene side tar Arendt feil, fordi naziregimet til stadighet begrunner sine valg med utilitære begrunnelser, således må en slik tanke ha hatt innpåvirkning.¹¹ På den annen side får Alys argument problemer, fordi Holocaust åpenbart ikke var rasjonelt ut fra økonomiske betraktninger,¹² og fordi nazistenes taler bærer preg av en mer følelsesforankret antisemittisme.¹³ I hvilken grad kan disse to perspektivene bidra til økt forståelse uten å kun legge dem ved siden av hverandre, og uten å forkaste den ene? Det kan hevdes at naziregimet evnet å kombinere denne type argumenter slik at de utfylte og forsterket hverandre, og på hver sin side gjorde argumentene uangripelige. De som hadde behov for å begrunne handlingen med utilitaristiske argumenter, enten for å overbevise seg selv eller andre, gjorde det. De som hadde behov for å begrunne handlingen ut fra følelsesforankret rasehat eller kvasivitenskapelig religiøs-biologisk antisemittisme, gjorde det. Slik sett eksisterte de to begrunnelsene side om side og kunne hver for seg brukes til å nøytralisere motargumenter. Et argument mot antisemittismen kunne møtes med et utilitaristisk basert motargument, og et argument mot befolkningspolitikken kunne møtes med ett antisemittisk basert motargument. Slik evnet to ulike ståsteder å forsterke hverandre, og bli mer enn summen av hverandre.

Tradisjonelt ville man undersøkt forholdet mellom de utilitaristiske argumentene og de mer følelsesladde antisemittiske begrunnelsene, ved å se hvem som mente hva, rendyrket de ulike argumentene hver for seg, for så å se hvordan de ble brukt. Mitt forslag er derimot å se etter samspillet og kryssningspunkter, altså det motsatte. De sentrale spørsmålene vil da være, hvordan de henger sammen, -hvordan de inspireres og inspirerer hverandre og hvordan samarbeidet mellom representater for de to ståstedene var. I dette eksempelet vil det være aktuelt å se på hvordan samarbeidet var mellom vitenskapsmenn, byråkrater og ledelsen i propaganda maskineriet. Analysmodellen kan overføres til flere felter slik som forholdet mellom teknologiutvikling –byråkrati og regimets ledelse. Viser det seg at disse hadde utpreget personlig og sosial omgang kan ideen være noe å bygge videre på, hvis ikke må den forkastes på historiografenes skraphaug.

Bibliografi

- Aly, Götz: *Final Solution: Nazi Population Policy and the Murder of the European Jews*, Great Britain 1999
- Aly, Götz: *Planning Intelligensia and the «Final Solution»*, i Batrov, Omar (ed): *The Holocaust, -origins, implementation, aftermath*, London 2000
- Bartov, Omar: *Introduction*, i Batrov, Omar (ed): *The Holocaust, -origins, implementation, aftermath*, London 2000
- Bauer, Yehuda: *Rethinking the Holocaust*, Yale 2002
- Bauman, Zygmunt: *Modernitet og Holocaust*, København 1994
- Browning, Christopher: *The Path to Genocide*, Cambridge 1992
- Hilberg, Raul: *The destruction of the European Jews: Precedents*, I Batrov, Omar (ed): *The Holocaust, -origins, implementation, aftermath*, London 2000
- Longerich, Peter: *The Unwritten Order, Hitlers role in the final solution*, Great Britain 2001
- Zunz, Olivier: *Why the American century?*, Chicago 1998

Sluttnoter

1. Litt historiografi for de som leser noter: Før 1980-årene ble Holocaust i liten grad fokusert på som et eget tema, men ble sett som en del av krisen innen europeisk politikk og samfunnsutvikling. Marxistene så Nazismen og Holocaust som et ytterpunkt i kapitalismens utallige grusomheter. Andre som blant annet Hannah Arendt så facismen og Holocaust som uttrykk for totalitarismens grusomheter, der facismen og kommunismen var to utgaver av det samme fenomen. En tredje modell så Holocaust som et siste kapittel i en lang europeisk antisemittisk historie. Alle de tre perspektivene blir i dag ansett som deterministiske og lite presise. Bartov s.1-13
2. Bartov 2000, *Introduction*
3. Browning 1992, s.87.88
4. Bauer 2002 s.6
5. Bauer 2002 s.30 eller Bartov, *Introduction*
6. Bauer 2002 s. 30
7. Götz Aly 1999 s. 79
8. Bauer 2002 s.29
9. Bauer 2002 s.89
10. Bauer 2002, *kap. 5* eller Bartov 2000, *Introduction*.
11. Se Browning 1992 og Götz Aly 1999, særlig gjelder dette begrunnelsen for og sammenhengen mellom Eutanasi programmet «den endelige løsningen».
12. Bauer 2002, *kap. 4* s. 68-92
13. Se for eksempel Longerich 2001

Henry Fords «Internasjonale Jøde»

Av Ingjerd Veiden Brakstad

Mellom 1920 og 1927 publiserte Michiganavisen The Dearborn Independent en artikkelserie kalt «The International Jew». Ansvarlig utgiver var Henry Ford.

Ford var i mellomkrigstiden tilknyttet den agrarpopulistiske bevegelsen, hvis kjerneområde var den amerikanske Midtvesten. Hva slags fiendebilde fylte figuren «the international Jew»? Hvordan passer bildet av Jøden tegnet i denne artikkelserien inn i tjuetallets populistiske og agrare bevegelsers verdensoppfatning? Hvilke egenskaper hadde, eller manglet, den «internasjonale jøden» som gjorde ham til en motsetning av det disse bevegelsene betraktet som «ekte amerikanske verdier»? Men først et blikk på antisemittismens rolle i amerikansk historieforskning, og kort om utbredelse og karakter av antisemittisme i 1920-tallets landlige USA.

Antisemittisme

Antisemittisme kan kort defineres som et bilde av jøder som fremmede og grunnleggende anderledes, ikke bare religiøst eller kulturelt, men også i fysikk og mentalitet. Den moderne antisemittismen skapte et bilde av Jøden som var preget av uforanderlige negative egenskaper, som makthunger, materialisme og uærlighet. Denne frykten og antipatien overfor jøder får en til å anta at disse påstøtte egenskapene skyldes et jødisk hat mot ikke-jøder. Dette fører igjen til at man mener jøder bør behandles anderledes (altså verre) enn ikke-jøder, og at diskriminering, segregering eller forfølgelse av jøder er nødvendig.¹ Å forholde seg til antisemittisme på funksjonalistisk vis, innebærer at jødene for antisemitter fungerer som sydebukker og «forklaring» for alt som er galt med samfunnet. Historikeren David A. Gerber skiller mellom to former for antisemittisme: En ordinær og en ekstraordinær.² Den ordinære arter seg i fordømmelse, sjikane og diskriminering, mens den ekstraordinære er noe som oppstår i spesielle situasjoner og under visse forhold, og gir seg utslag i et mer intenst hat mot alt man mener jødene representerer, og dermed også jødene både som gruppe og som individer. I amerikansk historie har i følge Gerber antisemittismen tatt ekstraordinær form i tre perioder, en av periodene var årene 1920 til 1927, altså de årene Henry Ford publiserte sin antijødiske kampanje.

Antisemittisme i amerikansk historieforskning

Hos flere europeiske historikere og samfunnsvitere har det de siste årene vært en enorm interesse for temaet antisemittisme, og en overveldende mengde litteratur om temaet er blitt produsert. Måten et samfunn behandler sine jøder på blir gjerne sett på som en indikasjon på hvordan samfunnet som helhet arter seg.

I USA har bildet vært noe annerledes. Amerikanske historikere har beskjeftiget seg med europeiske jøders historie, og dermed med overgrep begått mot jøder i Europa, og i mindre grad undersøkt utbredelsen av antisemittisme i USA. Tendensen er at fiendtlighet mot jøder har vært sett på som et europeisk fenomen, og i den grad det har dukket opp i USA har det dreid seg om etterlevninger av tankegods fra «den gamle verden».

Etter andre verdenskrig økte interessen for å forske på antisemittisme også i USA, men da mer blant filosofer og psykoanalytikere enn blant historikere.

Blant historikerne som har arbeidet med temaet

antisemittisme i amerikansk historie er Leonard Dinnerstein, David A. Gerber, Michael Dobkowski, Richard Hofstadter og John Higham. Disse har noe ulike oppfatninger av utbredelsen av amerikansk antisemittisme, men er alle enige om at det har vært en strømning i samfunnet, som amerikanske jøder har måttet lide for. Særlig før andre verdenskrig, om enn i mindre grad enn i Europa. Diskusjonen har også gått på hva årsakene til antisemittisme i USA har vært, og hvilke fiendebilder jødene har fylt for hvilke ikke-jødiske amerikanere. Teorier som har blitt lansert er blant andre antisemittisme som fattigdomsproblem, generell fremmedfiendtlighet, at antisemittismen hadde et religiøst grunnlag, samt at antisemittisme dreide seg om frykt for storbyer eller om anglofobi. Populistiske og agrare bevegelsers antisemittisme blir også diskutert, og det er dette fenomenet som er tema her.

«The International Jew» er en interessant kilde til amerikansk antisemittisme i mellomkrigstiden. Selv om *The Dearborn Independent* var en avis av relativt begrenset omfang, økte den i løpet av 20-årene enormt i opplag, og representerer en verdensoppfatning som er interessant i forhold til amerikansk antisemittisme.

1920-tallet: Populisme og konspirasjonsteorier

I kjølvannet av første verdenskrig fulgte for mange amerikanere en skepsis til utenomverdenen og et ønske om å isolere seg og beskytte USA mot utenlandsk innflytelse. Fattigdom og arbeidsløshet var økende problemer, og spesielt småbønder møtte stadig vanskeligere betingelser. Forholdene lå med andre ord til rette for protestbevegelser.

Tjuetallets antisemittisme kjennetegnes i stor grad av forskjellige bevegelser som ikke først og fremst var antisemittiske, men som alle tilbød en enkel forklaring på dårlige tider, oppløsningen av gamle idealer og levemåter, og et USA der bondenes og arbeiderklassens stilling stadig ble utfordret. Blant disse bevegelsene var populismen, agrare bevegelser og nativisme, delvis samlet under såkalt «One Hundred Per-cent Americanism». Populismen videreførte på mange måter en radikal og demokratisk arv, og i hvor stor grad antisemittisme var en del av denne politiske bevegelsen har vært gjenstand for debatt i amerikansk historieforskning. De forskjellige agrare gruppene var også opprinnelig radikale. Denne ideologien var en reaksjon på et sentralisert system, der

fokuset snarere lå på profitt enn på den individuelle produsent.³ Hovedfienden var en fjern, pengesterk elite, idealet var den frie småbonden. Den populistiske og agrare bevegelsen appellerte like fullt til flere enn bønder. Majoriteten av medlemmene var småbønder, mens lederne gjerne var advokater og hadde universitetsutdanning.⁴ Ideologisk satte man et skarpt skille mellom produsenter, og de profittsøkende spekulantene som ønsket å tjene penger på disse. Man kritiserte kapitalismen og den økonomiske ulikheten, og dette var tanker som hadde et stort publikum i de fattige og usikre tjuetåra. Det populistiske idealet var den frie selvbergende bonden som levde et enkelt liv og fikk det han trengte fra jorda.

De såkalte nativistene markerte seg først og fremst som innvandringsmotstandere. De var opptatt av å bevare «the american stock» slik de mente den burde være, det vil si bestående av etterkommerne etter angelsaksere, skandinaver og andre vesteuropeiske protestanter. Begrunnelsen for dette var først og fremst at disse folkeslagene var bærere av det de oppfattet som det sanne Amerika, og de verdiene man mente USA fortsatt burde bestå av. Dette var verdier man mente å finne hos mennesker med vesteuropeisk bakgrunn, men i sørgelig liten grad hos andre. De som for mange nativister symboliserte den absolutte motsetningen var jødiske innvandrere.

Vi ser at til tross for visse sammenfallende idealer, var nativistene den eneste av disse bevegelsene som hadde en helt klar fremmedfiendtlig, og i dette tilfellet antisemittisk, ideologi. Å stoppe innvandringen av «fremmedelementer» var deres hovedsak, noe som også ligger i navnet. Hverken populismen eller de agrare bevegelsene hadde antisemittisme som utgangspunkt, og hverken jødehat eller generelt fremmedhat var et bærenede element i disse bevegelsene. Det den agrare og populistiske bevegelsen hadde til felles med nativistene var en økende skepsis til føderale myndigheter, tilknytning til det rurale USA, samt kampsaker som bøndenes og «vanlige folks» kår. De ønsket å tale den fattige bondens sak ovenfor Washington så vel som Wall Street.

Konspirasjonsteorier var en del av den agrar-populistiske bevegelsens verdensbilde. Bondens dagligliv lå fjernt fra Den Store Verden der hans skjebne ble avgjort, han ble i populismens tankegang ikke betraktet som en forretningsmann som i blant ble offer for det økonomiske spillet han selv var en del av, men heller en «wounded yeoman, preyed upon by those who are alien to the life of folkish virtue».⁵

I de økonomisk og ideologisk utfordrende 1920-årene tok den agrar-populistiske bevegelsen en ny retning, og fjernet seg fra sin liberale og demokratiske historie.⁶ Kampsakene var de samme, men krefter innen bevegelsen lanserte den kapitalistiske «internasjonale jøden» som den amerikanske småbondens hovedfiende.

Den internasjonale jøden ble en fjern superskurk «marked with the unmistakable stigmata of the villains of melodrama, and the more remote he was from the familiar scene, the more plausibly his villainies could be exaggerated».⁷ Spørsmålene denne forklaringen skulle gi svar på var av både praktisk og ideologisk art, men populismens antisemittisme var hovedsakelig et retorisk virkemiddel. Ideen om jødisk konspirasjon var en del av et syn på verden som en evig kamp mellom de små, ærlige og arbeidsomme, og de økonomisk overlegne ikke-produserende parasitter. Bildet av den

internasjonale jøden gjorde det mulig å inneha et antisemittisk syn, men samtidig ha et godt forhold til eventuelle jødiske naboer. Jødehatet her dreide seg ikke først og fremst om direkte hat mot alle jøder, men mot det mytiske bildet av en overlegen, fremmed konspirator som ønsket å ødelegge alle verdier man holdt kjær. At dette bildet ikke stemte med jøder i nærmiljøet eller jøder man kjente, hadde mindre med saken å gjøre. Nettopp det abstrakte fiendebildet «the International Jew» muliggjorde dette doble synet.

Denne typen ideologisk antisemittisme ble et enkelt svar på et komplisert problem. Spørsmålet var ikke bare hvordan man som småbonde skulle klare seg økonomisk, det var også tvilen om hvor Amerika var på vei, og bekymringer om hva som hadde skjedd med den frie bonden — selve bæreren av Amerikas pionerånd. Dette var stemningen også i Michigan da The Dearborn Independent lanserte sin artikkelserie «The International Jew».

Henry Ford og «The International Jew»

The Dearborn Independent var FMCs (Ford Motor Company) talerør og, selskapets øverste sjef, Henry Ford, var ansvarlig utgiver.

I mai 1920 lanserte The Independent en antijødisk kampanje uten sidestykke i amerikansk historie.⁸ Artikkelserien «The International Jew» ble, med noen opphold, trykket ukentlig i åtte år. Blant artiklene finner vi titler som «The Jewish Question - Fact or Fancy?», «Anti-Semitism - Will It Appear in the U.S.?', «Did the Jews Foresee the World War?', «The Scope of Jewish dictatorship in the U.S.', «Jewish Rights' Clash With American Rights», «Jewish Degradation of American Baseball», osv. Flere av artiklene var dessuten reservert for gjennomgang av Zions Viser Protokoller, hvor artikkelforfatteren fant stadige bevis på den påståtte internasjonale jødiske planen om verdensherredømme. De mest fremtredende holdningene vi finner i artiklene er skepsis til myndighetene, en slags dommedagsfølelse, politisk desillusjon, og overbevisningen om at uvitende gentiles var prisgitt en internasjonal, skjult og fremmed kraft. Denne kraften var en blanding av byfolk, bankfolk og «utlendinger», alt samlet i en skikkelse - den Internasjonale Jøden. En av de første artiklene i serien stiller spørsmålet om USA har et «jødespørsmål». Artikkelforfatteren legger først ut om den dominerende stillingen den jødiske minoriteten har i amerikansk, så vel som internasjonalt, samfunns- og næringsliv. «...we meet the Jew everywhere in the upper circles, literally everywhere there is power.»⁹ Dette er grunnen til at jøder skiller seg ut på en måte ingen andre «raser» gjør. «He has the brains, the initiative, the penetrative vision which almost automatically project him to the top, and as a consequence he is more marked than any other race.»¹⁰ Med andre ord har USA i følge artikkelforfatteren helt klart et «jødespørsmål».

«How does the Jew so habitually and so resistlessly gravitate to the highest places? What puts him there? Why is he put there? What does he do there? What does the fact of his being there mean to the world?»¹¹ Forfatteren skaper et inntrykk av at USA er under angrep, ikke med vanlige våpen, men med list og ideer som var fremmede for den jevne Independent-leser. Den jødiske konspirasjonen hadde allerede underlagt seg Europa, og nå sto Amerika for tur, «[...] the drift is toward America.»¹²

Den «internasjonale jøden» var en slags kombinasjon av baron Rothschild og Shakespeares Shylock. Han var den personifiserte, usynlige makten til bankene, og alle Europas, og delvis USAs, regjeringer tilsammen, en eksotisk og fremmedartet figur ingen hadde sett, men som man var overbevist om at ikke bare eksisterte, men var på god vei mot verdensherredømme. Artikkelforfatteren understreket at det var de mystiske egenskapene som fulgte med det å være jøde som var grunnlaget for denne ufattelige makten.

Den «internasjonale jøden» «possesses the commercial and masterful genius of his race, and avails himself of a racial loyalty and solidarity the like of which exists in no other human group.»¹³

I løpet av årene artikkelserien ble trykt i *The Independent* tegnet skribenten(e) et bilde av Jøden som den store fienden av alt det de populistiske og agrare bevegelsene sto for. Jødene eide bankene (i virkeligheten var det få jøder i de store amerikanske bankene, de fleste østkystbankene ansatte ikke jøder) bondene var avhengige av, de var rike, de ervervet seg og utøvde makt på en skjult og fordekt måte, og de holdt sammen på et vis som gjorde det umulig for ikke-jøder å bryte maktmonopolet. Verdt å merke seg er at dette fiendebildet ikke begrenset seg til den jødiske eliten. Å være jøde var å være en del av et folk eller en rase som overalt og alltid ville ønske å erverve så mye makt som mulig, og var også den egenskapen som muliggjorde det. «These world-controlling Jews at the top of affairs [...] are there by virtue of, among other things, certain qualities which are inherent in their Jewish natures.» Alle jøder har disse egenskapene, i større eller mindre grad “and thus it is impracticable, if not impossible, to consider the international Jew without laying the foundations broadly upon Jewish character and psychology.”¹⁴

Flere av artiklene om «the international Jew» omhandler *Zions Vises Protokoller*, eller viser til dette verket som bevis på jødiske ambisjoner om verdensherredømme. *Protokollene* er et antisemittisk verk som utgir seg for å være referat fra den første sionistkonferansen. *The Dearborn Independents* skribent viser hyppig til denne forfalskningen når han skal forklare jødernes antatt dominerende stilling i USA, og artikkelserien var ansvarlig for å spre *Protokollene* til et stort amerikansk publikum.

Samtidens europeiske antisemittisme var preget av revolusjonsfrykt og av bildet av den «revolusjonære jøden». Stereotypen av Jøden som både kapitalist og kommunist finner vi også hos Ford. Både de rike kapitalistiske jødene og de fattige revolusjonære finnes i artikkelserien. I artikkelen «Jewish Testimony in Favor of Bolshevism»¹⁵ advarer forfatteren sine lesere om at «what Jewish idealism and discontent have so powerfully contributed to accomplish in Russia is also being attempted in the United States». Revolusjonsfrykt kommer også fram i andre av artiklene. Artikkelforfatteren forklarer leseren at jødisk konspirasjon også sto bak revolusjoner og revolusjonsforsøk i Tyskland, Tyrkia, Irland, og i flere land i Sør-Amerika. Likevel er hovedpersonen i «The International Jew» mer bankmann enn bolsjevik. Bildet artikkelserien tegner av jødene er først og fremst som skjulte manipulatorer. For å bruke et enkelt bilde var Fords Jøde mer en Rothschild enn en Trotskij.

Hvordan passet det antisemittiske jødebildet «the international Jew» inn i det agrare og populistiske verdensbildet?

Som nevnt kjennetegnes de agrare og populistiske bevegelsene av en skeptisk holdning til modernisering, og det som fulgte med. Følelsen av at den frie bonden sto for fall, og at hans verdier måtte forsvares for ikke å forsvinne, førte med seg et behov for en fiende. Ikke en hvilken som helst fiende, men en som var både mektig og arbeidet i det skjulte, og dessuten rommet alle de egenskapene som var mest fremmed for småbyamerika.

The Independent henvendte seg spesielt til bondene med artikkelen «How the Jewish Question Touches the Farm». Her forklarte skribenten at det var jødisk konspirasjon som sto bak bondenes vanskeligheter. Det var jødernes plan å gjøre blant annet bomullsdyrking «less profitable, while cotton speculation was to be made more profitable».¹⁶ Spekulering skulle lønne seg mer enn ærlig arbeid. Også i *Zions Vises Protokoller* finner artikkelforfatteren beviser på at jødene er spesielt ute etter bonden: «As owners of the land they are harmful to us in that they are independent in their sources of livelihood. Therefore, at all cost, we must deprive them of their land.»¹⁷

Det bodde relativt få jøder i *The Independents* kjerneområde. Blant de jødene som bodde der var det store flertall født i USA, og ble betraktet som amerikanere. Richard Hofstadter understreker i sin artikkel «The Folklore of Populism» at populistisk antisemittisme var «entirely verbal».¹⁸ Det var snakk om en retorikk og en uttrykksmåte, ikke et programfestet prosjekt. Man måtte ikke være antisemitt for å støtte populistiske og agrare bevegelser, men bildet av den internasjonale jøden, «half banker, half bolshevik»¹⁹, passet perfekt inn i det populistiske verdensbildet.

Den «internasjonale jøden» var ikke en person, ikke en gang en gruppe, men et symbol på alt som sto fjernt, og virket truende på rurale amerikanere. Som fiendebilde representerte han både internasjonal finans og kommunisme, krefter som presset både nedenfra og ovenfra, han var et enkelt svar på kompliserte tema, samtidig var han fjern og mystisk.

Henry Fords form for antisemittisme så som nevnt Jøden mer som bankmann enn som bolsjevik, og skiller seg fra den populistiske ideologiske antisemittismen også ved at han så det som et stort problem, og en ekstrem utfordring for ikke-jødiske folk at det i det hele tatt fantes jøder. For ham og hans meningsfeller var absolutt alle jøder en del av konspirasjonen, også de som ikke selv var klar over det.

I artikkelserien advares også mot å la seg lure til å tro at lokale, amerikanske jøder følte noen som helst lojalitet til USA, eller sine kristne naboer.

Antisemittismen som kom til uttrykk i «The International Jew» var, med Richard Hofstadters ord, «the fobies of a Michigan farm boy who had been liberally exposed to Populist notions».²⁰ Henry Fords notoriske antisemittisme var ikke representativ for den populistiske bevegelsen som helhet, men hans konspirasjonsteorier og ideen om den «internasjonale jøden» var til stede i populismens oppfatning av verden.

Are There too Many Jews at Harvard?

Selv om Midtvestens agrarpopulistiske antisemittismen er tema her, kan et raskt blikk på andre segmenter i samtidens USA være av interesse. USA er et land med store kulturelle og

demografiske forskjeller, og i 1920-årene finner vi forskjellige typer fremmedfrykt og antisemittisme i forskjellige landsdeler og blant forskjellige grupper.

I vår sammenheng kan det være spesielt interessant å se på antijødiske holdninger ved universitetene. Umiddelbart framstår den akademiske kulturen, kanskje særlig på østkysten, som en motsats til det rurale Midtvesten, men stemmer dette bildet på alle områder?

Østkysten var den delen av landet som hadde den største jødiske befolkningen, med New York City som sentrum for jødisk, og annen, immigrasjon. Rundt 1920 bodde to av tre amerikanske jøder i Staten New York, og det store flertallet av disse i New York City.²¹ Byens Lower East Side var et nabolag så godt som kun befolket av jøder, etterhvert for det meste av østeuropeisk bakgrunn. Det store flertall av disse var håndverkere eller gateselgere, eide små butikker eller arbeidet i klesindustrien og kjøttindustrien.²² Da barna til de første immigrantene ønsket å ta steget ut av arbeiderklassen, og søkte utdanning og arbeid som leger, advokater, tannleger og i forskjellige «white-collar» jobber, møtte mange vanskeligheter både ved universiteter og hos ikke-jødiske arbeidsgivere.

Harvard, NYU, Colombia, og flere av de andre store universitetene på østkysten innførte i løpet av 1920-årene kvoteringslover som skulle begrense den jødiske studentmassen. Jødiske søkere ble diskriminert, uavhengig av akademiske evner og ambisjoner. Det samme gjaldt i stor grad for arbeidsgivere. Så godt som ingen ikke-jødiske advokatkontor, banker eller sykehus ansatte jøder så lenge ikke-jødiske søkere var tilgjengelige.

Østkystens antisemittisme hadde ofte som bakgrunn at man fryktet konsentrasjon av jøder på bestemte universiteter, arbeidsplasser eller boligområder. Argumentet for diskrimineringen, spesielt ved universitetene, var at man ville unngå å gi grobunn for den antisemittismen man fant i Europa. En utbredt holdning blant tilhengerne av negativ kvotering var at slapp man til for mange jøder, ville de med sin anderledeshet framprovosere antisemittisme.²³

I likhet med den populistiske antisemittismen sto Jøden også her som representant for noe fremmed og uamerikansk. Her var de amerikanske verdiene som ble trukket fram imidlertid noe annerledes enn de den agrarpopulistiske bevegelsen fokuserte på. De tradisjonsrike universitetene på østkysten betraktet seg som bærere av en ærverdig patrisisk angelsaksisk kultur, som særlig jøder med østeuropeisk bakgrunn sto i motsetning til. Ved Harvard fryktet tilhengerne av kvoteordninger at majoriteten av studentmassen etterhvert ville være «outside the element from which the college had been chiefly recruited for three hundred years.»²⁴

Rasisme og amerikansk antisemittisme

Som nevnt ovenfor har det blant amerikanske historikere vært diskutert hvorvidt amerikansk antisemittisme var rasistisk, sågar om antisemittisme slik den har gitt seg utslag i USA egentlig kan kalles antisemittisme. John Higham, hyppig referert til som USAs fremste ekspert på minoritets- og immigranthistorie, understreker at amerikansk antisemittisme ikke egentlig var antisemittisme, men generell fremmedfrykt. Det var denne fremmedfrykten de forskjellige immigrasjonsfiendtlige bevegelsene representerte. De fryktet alt fremmed, være seg jøder, katolikker, kinesere eller italienske immigranter.

Zions Vises Protokoller, norsk utgave

Higham sier at der europeiske antisemitter opererte med «arisk mot jødisk», hadde man i USA holdningen «angelsaksere og nordeuropeere mot resten».²⁵ Noe av grunnen til dette kan ligge i at de gruppene som hadde en rent rasistisk ideologi konsentrerte seg om afroamerikanere som hovedfiender. Selv om «white-supremacy» grupper og Ku Klux Klan var uttalt negative til jøder, var de ikke først og fremst antisemittiske. Disse gruppene hatet alt som ikke var hvitt og protestantisk, katolikker like mye som jøder. Det var likevel langt flere afroamerikanere bosatt i deres kjerneområder, og siden særlig Ku Klux Klan gjerne benyttet seg av voldelige aksjoner mot sine hatobjekt, var svarte amerikanere det mest tilgjengelige målet, selv om aksjoner mot jøder også forekom. På 1930-tallet fantes det nazistiske elementer i kvasiagrar og nativistisk ideologi, og det fantes en rekke halv-fascistiske grupper som kombinerte konservativ kristendom med nazistiske ideer. Blant disse var de såkalte Silver Shirts, Christian Front og The German American Bund. I hvor stor grad disse var preget av nazismen er vanskelig å svare på, men det later til at nasjonalisme, representert ved «One Hundred Per-cent Americanism», var ideologisk viktigere enn nazismen for majoriteten av medlemmer i disse bevegelsene.

Om fordommene mot jøder i USA var mindre preget av raseteorier enn i Europa på samme tid, eller kanskje heller av et annet rasehierarki, ser vi også at det var nettopp antisemittiske holdninger som var et av de ellers få fellespunktene en del grupper hadde. Det rent rasistiske Ku Klux Klan i tjuetallets Indiana hadde uttalt antisemittisme til felles med presidenten på Harvard. Katolske Father Coughlin var overbevist antisemitt på lik linje med de mest rabiate antikatolske krefter på den protestantiske høyresiden.

De negative egenskapene og målene tilskrevet jødene i mellomkrigstidens amerikansk antisemittisme var mange. Men viktigst av alt – og det som i amerikansk antisemittisme forente alle disse motstridende mål og egenskaper – var at de var uamerikanske. Var du født jøde kunne du aldri bli «ekte amerikaner», det var umulig på grunn av visse medfødte trekk. Dette var hovedargumentet til den typen antisemittisme Henry Ford sto for. Jødiske verdier og mentalitet var den absolutte antitesen av det amerikanske idealet slik tjuetallets populistere og «One Hundred Percent Americanism» så det. Som jøde hadde man for eksempel en naturlig, medfødt hang til oppsamling av materielle goder, samt en like medfødt aversjon mot fysisk arbeid. Dette er ikke bare klassisk antisemittisme, det er egenskaper som er det motsatte av det sunne, enkle livet som ble framhevet som «ekte amerikansk». Dette er en rasistisk måte å tenke på, og var en del av amerikansk antisemittisme. Frykten for å «vanne ut» det amerikanske folk med fremmed blod var også rasisme. Denne rasismen manifesterte seg ikke *først og fremst* i antisemittisme, men *også* i antisemittisme.

Amerikansk antisemittisme – landlig pioner vs. internasjonal konspirator?

Hvor utbredt antisemittismen var i den agrare, populistiske bevegelsen har som nevnt vært gjenstand for diskusjon blant amerikanske historikere. At antisemittisme aldri var grunnleggende for den populistiske ideologien betyr ikke at antisemittisme ikke likevel var utbredt i denne bevegelsen. Klassiske antisemittiske stereotypier som den konspirerende, uproduktive parasitten som kun tenker profitt, og tjener seg rik på «vanlige folks» bekostning passet inn i det agrar-populistiske verdensbildet. Om den populistiske bevegelsen først og fremst var tilbakeskuende og romantiserte ideen om det enkle liv på gården, eller et realistisk og progressivt forsøk på å forholde seg til nye tider har også blitt diskutert.²⁶

Skepsis til et stadig mer komplisert samfunn kjennetegner bevegelsens ideologiske verdensbilde, og antisemittisme var i 1920-årene en del av dette verdensbildet, om enn på et fjernt og abstrakt nivå. Bevegelsen hadde støttespillere som var rabiat antisemittiske og hadde dette som fremste kampsak, som Henry Ford. Men det fantes også populistere som ikke næret negative følelser overfor jøder. Konspirasjonsteorier var en del av populistenes syn på verden, og vi ser at i tider med det Gerber kaller ekstraordinær antisemittisme var konspiratoren i dette bildet jødisk. Et interessant trekk ved den amerikanske antisemittismen er at mange av dens representanter ivrig insisterte på at de ikke var antisemitter. Antisemittisme var et europeisk fenomen, som hadde oppstått blant kristne europeere som reaksjon på den påståtte jødiske dominansen i Europa. Som argument mot jødisk immigrasjon, og for diskriminering på universiteter og i arbeidslivet brukte man europeisk antisemittisme som eksempel på hvordan det kunne gå hvis jødene fikk lov til å «ta over». Da Dartmouth innførte anti-jødisk diskriminering i 1936, sa presidenten for universitetet rett ut at grunnen til diskrimineringen var at man ikke ønsket å gi grobunn for antisemittisme slik den artet seg i samtidens Tyskland. Den samme retorikken ble brukt i motstanden mot jødisk innvandring. Det var jødene selv som var skyld i antisemittisme, så den beste måten å unngå å overføre dette europeiske fenomenet til USA, var ved å begrense antallet jøder, både i landet og ved forskjellige institusjoner.

Omfanget og konsekvensene av antisemittisme i USA var ikke på noe tidspunkt på nivå med det man har sett i europeisk historie. Det fantes ingen brede bevegelser med antisemittisme som plattform. Selv om Ku Klux Klan og den overbeviste antisemitten Father Coughlin hadde store tilhengerskarer, var ikke jødehat deres opprinnelige parole. Henry Fords antisemittiske kampanje må også, i en større sammenheng, kalles et relativt smalt og begrenset fenomen. Henry Ford delte populistenes verdensbilde, og mange populistere delte Fords syn på jøder, man trenger ikke lete lenge for å finne en jødisk konspirator i populistisk demonologi. Antisemittisme var like fullt aldri en kampsak for bevegelsen.

Som nevnt ble det på østkysten i løpet av 1920-tallet vanlig med kvoteordninger ved universiteter, og diskriminering mot jøder i arbeidslivet og på boligmarkedet. Dette var et så normalt fenomen at selv jødiske *The New York Times* trykte arbeids- og boligannonser merket «Christians only».²⁷ Den typen antisemittisme som lå bak denne diskrimineringen var praktisk og programfestet. Man følte ubehag ved å ha for mange jødiske medstudenter, kolleger eller naboer. Derfor iverksatte man regler og ordninger for å begrense jødernes tilgang til visse goder og institusjoner.

Den agrare og populistiske antisemittismen var av et annet kaliber. Den var ideologisk og plasserte den «internasjonale jøden» der myndighetene, England eller Wall Street hadde vært tidligere. Den populistiske antisemittismen tegnet et et bilde av Jøden som det motsatte av Amerikaneren, og utstyrte førstnevnte med et ønske om å knuse sistnevnte.

Spørsmålet om hvorvidt det fantes en type antisemittisme spesiell for USA kan diskuteres videre. Mellomkrigstidens amerikanske antisemittisme opererte i stor grad med de samme stereotypiene som europeisk antisemittisme, overført til amerikanske forhold og idealer. Et interessant poeng er likevel at hovedsaken for den type antisemittisme vi har sett på her, og det som for disse antisemittene var jødernes mest truende egenskap var at man som jøde var uamerikansk. Det amerikanske idealet besto av en sunn tilknytning til jorda, en enkel livsførsel, barsk mandighet, vesteuropeiske aner og protestantisk tro. Bildet av Jøden, langt borte i New York eller Europa, var denne pionerskikkelsens totale motsetning, og – fryktet man – korrupperer og banemann.

Bibliografi og kilder

- Birnbaum, Pierre og Katznelson, Ira: *Paths of Emancipation? Jews, States, and Citizenship*, Princeton University Press 1995
- Dinnerstein, Leonard: *A Dreyfus Affair in Georgia*, i Dinnerstein, Leonard (ed): *Anti-Semitism in the U.S.*, Holt, Rinehart and Winston, Inc. 1971
- Handlin, Oscar: *American Views of the Jew at the Opening of the Twentieth Century*, i Dinnerstein, Leonard (ed): *Anti-Semitism in the U.S.*, Holt, Rinehart and Winston, Inc. 1971
- Higham, John: *American Antisemitism Historically Reconsidered*, i Dinnerstein, Leonard (ed): *Anti-Semitism in the U.S.*, Holt, Rinehart and Winston, Inc. 1971
- Hofstadter, Richard: *The Folklore of Populism*, i Dinnerstein, Leonard (ed): *Anti-Semitism in the U.S.*, Holt, Rinehart and Winston, Inc. 1971
- Jaher, Frederic Cople: *Were the Populists Antisemitic?*, i Dinnerstein, Leonard (ed): *Anti-Semitism in the U.S.*, Holt, Rinehart and Winston, Inc. 1971
- Munson, Gorham: *Antisemitism – A Poverty Problem*, i Dinnerstein, Leonard (ed): *Anti-Semitism in the U.S.*, Holt, Rinehart and Winston, Inc. 1971
- Rose, Arnold: *Antisemitism's Root in City Hatred*, i Dinnerstein, Leonard (ed): *Anti-Semitism in the U.S.*, Holt, Rinehart and Winston, Inc. 1971
- Rosenstock, Morton: *Are There Too Many Jews at Harvard?*, i Dinnerstein, Leonard (ed): *Anti-Semitism in the U.S.*, Holt, Rinehart and Winston, Inc. 1971
- Tumin, Melvin M.: *What is Antisemitism?* i Dinnerstein, Leonard (ed): *Anti-Semitism in the U.S.*, Holt, Rinehart and Winston, Inc. 1971
- Dobkowski, Michael N.: *The Tarnished Dream*, Greenwood Press, Inc. 1979
- Gartner, Loyd P.: *History of the Jews in Modern Times*, Oxford University Press 2001
- Gerber, David A.: *Anti-Semitism and Jewish-Gentile Relations in American Historiography and the American Past*, i Gerber, David A.: *Anti-Semitism in American History*, University of Illinois Press 1986
- Singerman, Robert: *The Jew as Racial Alien: The Genetic Component of American Anti-Semitism*, i Gerber, David A.: *Anti-Semitism in American History*, University of Illinois Press 1986
- Synnott, Marcia Graham: *Anti-Semitism and American Universities: Did Quotas Follow the Jews?* i Gerber, David A.: *Anti-Semitism in American History*, University of Illinois Press 1986
- Higham, John: *Send These to Me – Immigrants in Urban America*, The Johns Hopkins University Press 1984
- The International Jew*, The Dearborn Independent 1920-1922

Sluttnoter

1. Gerber 1986, s.3 og Tumin 1971, s. 11
2. Gerber 1986, s. 29
3. Higham: 1984, s. 159
4. Se Hofstadter 1971 og Jaher 1971
5. Hofstadter 1971, s. 58
6. Higham 1971, s. 66
7. *Ibid*
8. Dobkowski 1979, s. 197
9. «The International Jew» The Dearborn Independent 12.juni 1920
10. *Ibid.*
11. *Ibid.*
12. *The Dearborn Independent* 25.mai 1920
13. *Ibid.*
14. *Ibid.*
15. *The Dearborn Independent* 2. oktober 1920
16. *The Dearborn Independent* 4.september 1920
17. *Ibid.*
18. Hofstadter 1971, s. 62
19. Higham 1984, s. 150
20. Hofstadter 1971, s. 62
21. Birnbaum og Katznelson 1995, s. 189
22. *Ibid.*
23. Rosenstock, Morton 1971, s. 105
24. *Ibid.*
25. Higham 1984, s. 149
26. Jaher 1971, s. 78
27. Birnbaum og Katznelson 1995

«Kristiania Flagsamlag»

- et vellykket nasjonalt prosjekt

Av Marius Bjørnson Hofstad

Få stridsemner skulle skape så skarpe fronter, i andre halvdel av 1800-tallet som kampen for, og imot, det såkalt «rene norske flagg». Det var en sak som skulle oppstå med vekslende styrke gjennom hele dette århundret, men det var særlig den siste fasen, fra 1879 til 1899, som skulle utmerke seg.

Unionsmerket

Da Oscar I ble unionskonge for de to landene Sverige og Norge i 1844, bestemte han at både det norske og svenske flagg skulle smykkes med et unionsmerke i flaggets øvre kvadrat. Dette skulle være et tegn på at de to landene var likestilt i foreningen. Etter dette skulle den bakenforliggende unionspartneren Norge gå igjennom en stor endringsprosess, både når det gjaldt den økonomiske, kulturelle og politiske situasjonen.

Denne endringsprosessen er kjent. Vi snakker blant annet om «det store hamskiftet», da landet gikk over fra husholdsøkonomi til pengeøkonomi. Dette førte til: at Norge i 1854 fikk den første jernbanestrekningen mellom Kristiania og Eidsvoll, samt en handelsflåte som etter hvert skulle bli den tredje største i verden. Kunstnerisk skulle forfattere som Bjørnson, Ibsen, Lie, med flere, sette Norge på det kulturelle kartet, og med parlamentarismens gjennombrudd i 1884, skulle vi bli et foregangsland for demokrati. Den andre halvparten av 1800-tallet skulle preges av et stadig dårligere forhold til Sverige, og de to landene skulle utvikle nasjonalistiske strømninger som på mange måter var direkte rettet mot forhold hos den andre parten. Striden om det skulle brukes unionsmerket, eller trefarget norsk flagg, kan ses som et nasjonalistisk trekk fra denne perioden.

Den 5. februar 1879 skulle det til Odelstinget sendes en formell henvendelse fra Dagbladets redaktør Hagbart E. Berner om at Stortinget i lovs form måtte fastsette flaggets utseende. Unionsmerke fra 1844 skulle fjernes fra koffardiflagget, mens det i orlogsflagget skulle snus slik at de norske fargene kom nærmest flaggstangen. Heraldisk sett var dette den fornemste plassen i flagget.

Forslaget ble underskrevet av 9 stortingsmenn, blant dem Johan Sverdrup og Gabriel Ueland, og det var dermed duket for en strid som skulle vare helt til unionen ble oppløst i 1905. Kort tid etter dette, ble det holdt et flaggmøte i Kristiania arbeidersamfunn. Her møtte blant annet Bjørnstjerne Bjørnson og professor Ernst Sars opp, for å holde appeller for det «rene flagg». Møtet utviklet seg imidlertid til det reneste sirkus med opptøyer, demonstrasjoner og ruteknusing. Striden skulle bli vond, men kortvarig.

Nå skulle flaggstriden dempes for noen år framover. I 1893 skulle den derimot blusse opp igjen, for fullt. Da ble det, av Sigurd Blekstad fra konstitusjonskomiteen, lagt fram et lovforslag om et norsk koffardiflagg (inkluderer bla handelsflagget) uten unionsmerke. Grunnen til at akkurat koffardiflagget ble valgt, hadde sine årsaker. I Grunnlovens

§ 111 om Norges flagg, var det ingen særlige bestemmelser knyttet til dette flagget, og slik kunne det ha det utseende man syntes best tjent med.

Også denne gangen skulle det føre til mye leven og reaksjoner. Fra mange av landets sjømannforeninger skulle det sendes inn protester mot å fjerne unionsmerket fra flagget, da det var dette flagget som hadde brakt sjømannsstanden heder og ære på alle verdenshav i snart femti år. Dette argumentet skulle også de fleste høyrefolk, som var imot flaggforslaget, benytte seg av.

Loven skulle også motta en rekke støtte erklæringer, blant annet fra en bevegelse som kalte seg «Kristiania flagsamlag». Bevegelsen hadde klart å samle en mengde prominente underskrifter til sitt støtteskriv. En stor del av den kulturelle, økonomiske og akademiske eliten, som Bjørnson, Garborg, Werenskiold, Sars gjorde sine holdninger kjent. Også Fridtjof Nansen ga sin støtte rett før han reiste med skuta Fram mot Nordpolen. Men selv om loven hadde blitt godkjent i Stortinget, skulle kongen Oscar II nekte å sanksjonere den. Dermed fortsatte kampen.¹

«Kristiania flagsamlag»

Å skrive noe videre utfyllende om bevegelsen «Kristiania flagsamlag» har ikke vært noen enkel oppgave. Den er en del av norsk organisasjonshistorie, som etter mitt syn, må ha gått litt inn i glemselen. Min egen masteroppgave i historie tar for seg flaggstriden i Kristiania i denne siste fasen, en strid som også skulle krones med seier i 1898, da loven til slutt ble gjort gjeldende. At det faktisk eksisterte en organisert bevegelse for flaggets fremme blir dermed et naturlig fokus for en slik

oppgave.

Flaggsamlaget etterlot seg ingen protokoller eller møtereferat som vi kjenner til. Det som er skrevet tidligere er for det meste av sporadisk art, og gir ikke noe klart bilde av dem som bevegelse. Det var derfor, ganske nylig, en gledelig overraskelse å finne en mengde kilder som kunne stille flaggsamlaget i et noe klarere lys.

Vi vet at bevegelsen ble dannet i 1892, og at de i 1896 ga ut *Norske Flagsange* med innledning og anmerkninger av Halvdan Koht, der nevnes også samlagets formann ved navn, en viss O.A. Wilhelmsson, kasserer av yrke. Dette er stort sett det vi vet om denne personen. I min streben etter å finne ut mer om bevegelsen, kom jeg over en mengde brev fra Wilhelmsson til Halvdan Koht og Bjørnstjerne Bjørnson, som i stor grad beskriver flaggsamlagets engasjement i klarere ordlag.

O.A. Wilhelmsson skrev over 48 brev til Bjørnson, fra 1892 til 1903, altså til lenge etter at selve flaggstriden hadde passert sitt høydepunkt, og ca. et halvt år før Blekstads lovforslag. Det første brevet fra 8. desember 1892, er en invitasjon fra flaggsamlaget til Bjørnson om å bli med i en organisert kamp for «det rene norske flagg». Bevegelsen beskrives her som en tverrpolitisk gruppering, bestående av både høyre og venstrefolk (høyrefolkene utgjorde da en femtedel), som ikke hadde andre fellespolitiske målsetninger enn å få unionsmerket fjernet fra det norske flagg. Wilhelmsson skriver videre at han tror høyrefolkene snart vil forlate foreningen, da enigheten om flaggspørsmålet, i lengden, ikke vil veie opp for den politiske polariseringen, som faktisk fantes mellom disse to gruppene.

Samlaget skal på dette tidspunktet ha hatt over 100 medlemmer, som for det meste bestod av forretningsfolk og sakførere, men den hadde også tilhengere fra den «lavere klasse», blant annet «den gudfryktige smed A. Mathisen», som fant mer enn nok argumenter til å flagge rent i «den gode bok», det vil si Bibelen:

Övrigheten er af Gud, följelig også den norske.

Nu vilde den norske regering gennemføre konsulatsagen,

Men så kom den svenske og sa nei. Da klippet jeg ut mit unions-Mærke, sa smeden.²

O.A. Wilhelmsson var bosatt i Schweigaardsgate 60, og her flagget han ut av vinduet hver søndag, samt ved enhver annen anledning hvor muligheten bød seg. Som han skriver til Bjørnson, var grunnen den at foreningen ville vende folk til synet av det rene flagget, og la det feste seg i allmennhetens bevissthet. I tillegg var Schweigaardsgate på den tiden en gjennomfartsgate, hvor en mengde folk fra ulike sosiale klasser reiste forbi. Hver søndag dro «Noblessen» forbi Wilhelmssons vindu, der flagget var hengt ut, på sin vei opp mot Ekeberg. Dermed kunne «den kondisjonerte stand» heller ikke unngå å vende seg til synet av dette flagget. En viktig markeringsdag var selvfølgelig 17. mai, hvor medlemmene i tillegg til selv å flagge med «det rene flagg», også sørget for å dele ut det samme flagget til skolebarna når de skulle gå i tog.

Alle de hundre medlemmer, var forpliktet til å flagge så ofte som mulig og man kan dermed regne med at det, allerede i 1892, minst har vært rundt 100 rene flagg i ulike vindusposter og flaggstenger rundt om i Kristiania. Wilhelmsson meddelte til Bjørnson at den eneste negative kommentar han hadde hørt, hadde kommet fra en svensk nabo i Schweigaardsgate 60:

Det är så forbaskat bra att bo har i gården, men dett ä, dock otur, att värden hissar den där fördömda flaggan hvarje söndags morgon!³

Flaggsamlaget hadde på denne tiden ikke gjort seg til kjenne som en offisiell bevegelse, de «holdt sine papirer i lommen», og korrespondansen mellom dem og Bjørnson skulle kun være kjent av en håndfull betrodd menn. De hadde allerede sikret seg støtte fra Ernst Sars og hadde hele venstrepressen i ryggen så snart de ga signal. Presseomtalen knyttet til flaggsaken skulle, i tiden som kom, få et forholdsvis stort omfang. Wilhelmsson hadde også blitt kontaktet av høyrepressen, men hadde da «holdt sine kort til brystet», og ikke vært særlig åpenhjertert mot dette presseorganet.

Wilhelmsson skriver til Bjørnson at han ikke behøver å frykte de samme tilstander som oppstod i 1879, da enhver tilhenger av det rene flagg, nærmest ble steinet og flaggstenger ble revet ned. Han sa at de som tenkte på slikt de skulle: «*her etter se på det norske flagg med ett øje*!» En kan få inntrykk av at det ligger et visst alvor bak dette utsagnet. En eventuell mobb fra unionsflaggvennene skulle møtes med samme mynt. Slik gir Kristiania flaggsamlag nesten uttrykk for å ha vært en militant bevegelse, som ikke la fingrene imellom ved et eventuelt angrep fra «unionsflaggmobben». Men Wilhelmsson forsøkte samtidig å dempe frykten hos Bjørnson, han trodde ikke det ville oppstå særlig tumult: «*da forholdene i Kristiania ikke er slik de var i 1879*»!⁴

Når det nærmet seg 4. mai, kan man lese at det, innen bevegelsen ble jobbet på spreng. Wilhelmsson skrev at snart ville fristen være utløpt for å kunne levere et lovforslag til Stortinget, man får også inntrykk av at det ble drevet en del lobbyvirksomhet for å samle støtte til et eventuelt lovforslag. Samlaget skal på dette tidspunktet hatt en del kontakt med stortingsmannen Jørgen Løvland, og at problemer hadde oppstått da «*Hr. Løvland er permittert i 8 dager og vi endnu ikke har faat tale med Hr. Berner*».⁵

På et senere tidspunkt uttrykte Wilhelmsson en viss forbitrelse over at Blekstad hadde kommet dem i forkjøpet. Han nevner at han hadde kommet i skade for å nevne lovforslaget for ham, og at han nå hadde lagt fram sitt eget utkast.

Lovforslaget av 4. mai 1893

Det er på dette punkt i historien at man får inntrykk av samlagets rolle i forhold til lovfor-slaget av 4. mai 1893, som var selve målet for deres arbeid. På den ene siden var de aktive i å feste flagget i folks bevissthet, noe de, hvis vi skal tro Wilhelmsson, gjorde med stort hell. På den annen side viser de seg som en viktig initiativtager til selve lovforslaget. Hvis man, nok en gang, skal ta Formannen på ordet, var de en indirekte årsak til at Blekstad la frem sitt eget forslag, men de kunne også fort ha blitt den direkte årsaken om de hadde holdt kortene sine tettere. At det eksisterte to mulige lovforslag, på dette tidspunktet, kan man også lese i forordet av Halvdan Koht, i *Norske Flagsange* fra 1896.

Da Blekstads forslag kom på banen stilte som nevnt flaggsamlaget seg helt og holdent bak det framlagte lovforslag, og hvis målet, tross alt, var overordnet midlene, var det lite annet de kunne gjøre.

Flaggsamlaget skulle senere gå aktivt inn i flaggsaken på kommunalt plan. I 1895 skulle de fremme et forslag om at det på alle kommunens bygninger, kun skulle heises det trefargede norske flagg. De avviste kontant enhver spekulasjon om at dette forslaget skulle ha noe parti tilknytning, da det norske flagg var

hele nasjonens eiendom, og ingen partifane. På denne tiden var historikeren Halvdan Koht aktiv som sekretær i samlaget. Koht hadde tidligere vært knyttet til bevegelsen i sammenheng med utgivelsen av *Norske Flagsange*, men hadde nå altså fått en fast oppgave som sekretær.

Forslaget ble i første omgang sendt til formannskapet, hvor forslaget ble forkastet mot seks stemmer. Forslaget skulle deretter bli videresendt til representantskapet. De skulle imidlertid ikke ta saken til nærmere betraktning før i 1897, da kom også H.E. Berner på banen. Han mente at å gå imot bruk av det rene flagg, var å gå imot sin egen nasjonalforsamlings vurderinger, ettersom Stortinget faktisk hadde godkjent det rene flagg allerede i 1821.

På dette svarte representantskapet, at vel hadde loven gått i gjennom på Stortinget, men den ble heller ikke den gangen gitt sanksjon fra kongen, da den slags avgjørelser ikke var

Halvdan Koht

Stortingets anliggende. Det ble videre påpekt at den type saker, kun skapte splittelse og vondt blod mellom landsmenn, i en tid der stabilitet og ro var viktigere enn noen gang. I forhold til bruken av det rene flagget på de kommunale bygninger, skulle flaggsamlaget også anklages for sosialistisk agitasjon. Bruken av det rene flagg kobles i denne fasen til den radikale venstresiden. Flaggsamlaget hadde faktisk en sosialist i sitt styre i dette tidsrommet. Edvard Olsen beskrives av Wilhelmsson som «en virkelig arbeider», en som ble respektert for sitt «gode hode», den samme Olsen var i tillegg formann for Arbeidersamfunnet.⁶

Argumentasjonen for det rene norske flagg skulle dog få en forløpig seier i dette tilfelle. Etter votering ble det, med 41 mot 11 stemmer, avgjort at kommunen nå skulle skaffe en passende mengde rene flagg til bruk ved passende anledninger, som for eksempel, den førstkomende 17. mai.

Et av de avgjørende argumentene hadde vært at, året før, da Nansen ble mottatt ved bryggen i Kristiania, hadde blitt hyllet med både rene og unionsmerkede flagg. De rene flagg skulle i dette tilfellet ha hatt feil dimensjoner, slik at et innkjøp av ordentlige flagg måtte foretas.

Navnet «Kristiania flaggsamlag» skulle etter hvert bli en smule misvisende. Som organisasjon skulle de etter hvert strekke seg langt utover hovedstadens grenser. På samme tid som de jobbet for at kun det «rene flagg» skulle vaie fra de kommunale bygninger i Kristiania, prøvde de å videreføre dette initiativet til de øvrige kommuner i Norge. Her var særlig Halvdan Koht den drivende kraften. Koht hadde satt seg fore å kartlegge bruken av «det rene flagg» i Norge, og skrev brever til venstrefolk i de ulike herreder, for tilbakemeldinger om flaggbruk der. En nokså lang liste, ble sendt til over seksti innenbys og utenbys aviser for publikasjon.⁷

Et vellykket nasjonalt prosjekt

Striden om handelsflagget skulle vare helt fram til 1899. Først da kom svenskene ordentlig med i striden, hvor de angrep den norske flaggloven fra et rettslig hold. Mye kan likevel tyde på at flaggsaken kan ha hatt en viss innvirkning i Sverige også før 1898/99. Det skal ha vært vanlig å flagge med rent flagg i Sverige før 1879, men unionsstriden fra denne tiden, og flaggsaken utover 90-tallet, skal ha ført til en økt bruk av unionsflagget. Altså fikk man en motsatt utvikling der enn man fikk i Norge.

«Kristiania flaggsamlag» kan nok trygt betegnes som en organisasjon som førte et vellykket nasjonalt prosjekt. Der Bjørnson og Sars i 1879 hadde mislykkes, kunne samlaget se sitt prosjekt komme i havn. To grunner er nok viktige i denne sammenhengen: tiden var nok langt fra moden for et slikt prosjekt i 79, og i forkant av 1893 hadde konflikten rundt unionelle spørsmål vært hard, utover 1890 tallet skulle de øvrige unionskonflikter, som for eksempel konsulatsaken, tones ned slik at det ble større rom for å fremme spørsmålet om flagget. Et annet viktig punkt var at flaggsamlaget viste en langt større tålmodighet enn det Bjørnson og Sars hadde hatt på 70-tallet. De la vekt på å gjøre flagget synlig, ved blant annet å dele ut trefargede flagg til 17. mai toget, og ved enhver anledning henge det «rene flagg» ut av vinduet, eller oppå flaggstangen. På den måten bidro de til å plante en «nasjonal spire» hos det norske folk, ved å endre oppfatningen knyttet til hva som best representerte norsk selvstendighet i unionen. Flaggagitatoren Wilhelmsson skulle oppleve en sørgelig sorti etter 1899. Økonomisk skulle han etter kort tid stå på bar bakke og han mistet både eiendommer og den stilling han hadde hatt i et svensk selskap. Til Bjørnson skulle han innrømme at engasjementet for flagget hadde kostet han dyrt og skaffet ham mange fiender. I flere år etter at flaggloven gikk igjennom, skulle tilværelsen være preget av en, fra hånd til munn situasjon, med arbeidsløshet og alkoholisme, men han skal på oppfordring fra Bjørnson til slutt ha blitt avholdsmann. Bjørnson og hans kone Karoline skulle redde ekteparet Wilhelmsson ut av flere økonomiske kriser. I et siste brev fra 1903, takker O. A.

Wilhelmsson ekteparet Bjørnson for all hjelp og støtte, og forsvinner deretter inn i historiens glemsel.⁸

Det skal nok mer enn et enkelt lokallag til for å endre en folkeopinion. Kristiania flagsamlags innsats i flaggstriden var nok formidabel, men det er verdt å nevne at tingene klart lå til rette for det endelige resultatet. Politisk var striden vunnet allerede i 1893, da et flertall i Stortinget stemte for Blekstads forslag. Innsatsen denne organisasjonen la ned var nok viktigst for den mentale endring som skulle komme etter hvert. Deres største politiske bidrag i flaggsaken var nok det som skjedde på kommunalt plan.

Etter 1899 har samholdsmotivasjonen i flagsamlaget blitt borte. Av de historikere som i ettertid skulle skrive den nasjonale flagghistorie, skulle det gis lite oppmerksomhet til denne foreningen. I nyere tid har enkelte pekt ut nettopp flaggstriden som en innledning til at unionen mellom Norge og Sverige tok slutt. I den sammenhengen, mener jeg, at de ulike aktører i flaggstriden på 1890-tallet, bør kunne vurderes innenfor en kontekstuell ramme de ikke har oppnådd foreløpig.

Sluttnoter

1. Stortingsprotokollene 1893. Forslag til lov om Norges flag.
2. Brev fra Wilhelmsson til Bjørnson 24 Desember 1892.
3. Brev fra Wilhelmsson til Bjørnson 24 Desember 1892.
4. Brev fra Wilhelmsson til Bjørnson 24 Desember 1892.
5. Brev fra Wilhelmsson til Bjørnson 13 Februar 1893.
6. Brev fra Wilhelmsson til Bjørnson 16 April 1895.
7. Byrådsprotokollene 1895 og 1897.
8. Brev til Bjørnson og Karoline fra O.A. og Sigrid Wilhelmsson 22 Desember 1903.

McCarthy's Amerika

Av Stian Sand Christensen

En dag i 1950 oppdaget en politimann i Wheeling i West Virginia at noen godterimaskiner i byen delte ut geografopplysninger sammen med sukkertøyet. På en av lappene stod det: «Sovjetunionen. Befolkning 211 millioner. Hovedstad Moskva. Største land i verden.» Da byens administrator, Robert Plummer, fikk vite om dette, skal han ha utbrutt: «This is a terrible thing to expose our children to Maskinene ble deretter hurtig fjernet for å beskytte de uskyldige fra kunnskap om Sovjetunionen.¹

Selv om dette eksempelet hører med til de mer kuriøse delene av McCarthyæraen, er det illustrerende for mye av det som skjedde i USA i begynnelsen av femtiårene. Frykten for kommunister og kommunistisk innflytelse hadde nådd toppen, og amerikanere på alle nivå jobbet for å hindre at kommunismen skulle få innpass i samfunnet på noen måte. Historien om godterimaskinene er i dag nærmest en vits, men McCarthyismen var ramme alvor på femtitallet for de hundretusener av amerikanere som tidligere hadde hatt kontakt med kommunismen.

Dersom det ble kjent at noen hadde vært medlemmer av kommunistpartiet, CPUSA, stod vedkommende i fare for å både miste jobben og bli utsatt for offentlig trakassering. Mange steder stoppet ikke sjikanen ved CPUSA-medlemmer heller, men inkluderte personer som hadde vært medlemmer av en gruppe der kommunistene hadde innflytelse også kalt en «kommunistisk front», eller hadde gitt uttrykk for å sympatisere med samme saker som kommunistene. Undertegnet man feil underskriftskampanje, kunne man risikere å bli hengt ut i lokalavisa,² og abonnerte man på feil tidsskrift, kunne man bli oppsøkt av FBI-agenter.³ I tillegg spredte frykten seg til millioner av amerikanere som aldri ble sjikanert, men som likevel hadde noe i fortiden som de ikke ønsket offentliggjort. Slik affekterte McCarthyismen millioner av mennesker i USA.

McCarthyismen

McCarthyismen var ikke noe entydig fenomen. Virkningen varierte fra det marginale i enkelte delstater, til å være et hovedtema i andre. Noen steder var religionen sentral, da kirkelige ledere gikk i bresjen for å beskytte USA mot «ateistisk kommunisme». Andre steder var politiet eller politikerne de store pådriverne. I tillegg varierte midlene for å takle antikommunismen mellom lovgiving, offentlig uthenging og direkte vold. Slik sett er det nærmest umulig å gi noen klar definisjon på McCarthyismen, eller avgrense dens eksistensperiode eller målsettinger. Et fellestrekk synes imidlertid å være en kompromissløs form for antikommunisme, der man forsøkte å renske all kommunistisk innflytelse ut av samfunnet.

Uansett regionale forskjeller, er det imidlertid ingen tvil om at McCarthyismens hovedepoke var 1950–1955, noe som særlig skyldes Korea-krigen (1950–1953), siden denne skapte sterk antikommunisme i hele USA. Før McCarthyæraen (1950–1955), var McCarthyismen mest betydningsfull på lokalplanet i USA. Etter 1950 kom imidlertid sentralmakten sterkere på banen, ettersom McCarthyismen ble et større politisk tema i

Washington. At de nasjonale myndighetene ble mer aktive, medførte også at McCarthyismen ble mer slagkraftig på det regionale plan. Det er omstridt hvilken rolle senator Joseph Raymond McCarthy hadde for fremveksten av ismen som bærer han navn. Det er imidlertid liten tvil om at McCarthy personifiserte fenomenet bedre enn de fleste andre i samtiden.

Talen i Wheeling West Virginia

McCarthyismen ble toneangivende i Washington fra februar 1950. Senator Joseph Raymond McCarthy's flammende tale om amerikansk utenrikspolitikk i Wheeling i West Virginia niende februar, var selve startskuddet. McCarthy hevdet i talen at USA var i ferd med å tape den kalde krigen, siden kommunistblokken hadde firedoblet sine innbyggertall siden 1945.⁴ Ifølge McCarthy kunne USA ha forhindret denne utviklingen dersom myndighetene hadde ønsket det. Årsaken til at kommunistblokken likevel hadde ekspandert, var sabotasje i utenriksdepartementet.⁵ Dette var en sensasjonell anklage, som bare ble toppet av talens store dramatiske høydepunkt, da McCarthy holdt frem et papirark og hevdet at dette var en liste over 57 personer i DU, som var lojale overfor kommunistpartiet.⁶ Videre hevdet han at denne listen var kjent for utenriksministeren, men var blitt dysset ned. Det var med andre ord snakk om forræderi fra høyeste hold – ansatte i Utenriksdepartementet hadde overlevert verden til kommunistene, og selveste utenriksministeren gikk god for personene som hadde gjort det.

McCarthy's anklager fikk førstesideplass i dagene som fulgte. Oppfølgingen av anklagene ble også viet stor spalteplass, og McCarthy ble raskt forvandlet fra å være en relativt marginal og ukjent senator, til å ha et av USAs mest kjente navn. I de fem årene som fulgte var McCarthy nesten ikke utelatt fra førstesidene i avisene – det var faktisk ikke uvanlig at en avis trykket 15–20 artikler daglig der han var den sentrale figuren.⁷

Grunnen til at McCarthy ble tatt på alvor med disse sensasjonelle uttalelsene, var at de kom i en periode da de var spesielt lette å tro på. Temaet var nemlig spesielt sentralt i februar 1950, fordi saken mot Alger Hiss – en av USAs mest profilerte rettssaker noensinne – akkurat var avsluttet. Alger Hiss hadde vært ansatt i det amerikanske Utenriksdepartementet, og til og med innehatt en høy posisjon. Han hadde deltatt både på Jalta-konferansen i 1945 og ved opprettelsen av FN i San Francisco samme år. Skandalen var at han også hadde overlevert hemmeligheter til sovjetisk etterretning. Hiss-saken var av stor betydning fordi Hiss hadde blitt innbitt forsvart av profilerte demokratiske politikere og offentlige personer. President Truman hadde mange ganger forsøkt å avvise anklagene, høyesterettsdommer Felix Frankfurter likeså, og ikke minst hadde utenriksminister Dean Acheson entydig erklært sin støtte til Hiss. Acheson hadde til og med erklært dette så sent som 25. januar 1950, fire dager etter at Hiss ble dømt skyldig.⁸ Slike uttalelser vakte sterke reaksjoner hos alle som var bekymret over spionaktiviteten i USA, og Det hvite hus ble bombardert med brev og telegrammer med krav om opprydding i Utenriksdepartementet og ministerens avgang. Ett illustrerende telegram lød for eksempel: «For God's sake remove Dean Acheson before the Communists take over!»⁹ USA var altså nå rede til å tro mye om kommunistenes innflytelse i UD. McCarthy's uttalelser traff en nerve i tiden.

Det som virkelig gjorde McCarthy til en nasjonal

kjendis, var imidlertid Senatets høringer og etterforskning av anklagene i Wheelingtalen. Etter mediestormen som fulgte etter Wheeling, ble McCarthy oppfordret til å gjenta talen i Senatet, noe han gjorde 20. februar. På denne bakgrunn bestemte Senatet at det måtte nedsettes en spesialkomité for etterforskning av anklagene. Komiteen som ble nedsatt var en underkomité av utenrikskomiteen, og formann ble den distingverte og erfarne politikerken Millard E. Tydings.

Den 8. mars 1950 åpnet høringene, og det var umiddelbart klart at formann Tydings ville motarbeide McCarthy for enhver pris. Behandlingen var så tøff at den fikk komiteens republikanske senator Henry Cabot Lodge til å utbryte overfor Tydings: «Mr. Chairman, this is the most unusual procedure I have ever seen in all my years I have been here.»¹⁰ Lederne i det republikanske partiet reagerte på en liknende måte, og samlet seg snart rundt McCarthy. Effekten av denne støtten var ytterligere troverdighet for McCarthy, samtidig som Tydingshøringene ble forvandlet til en storstilt maktkamp mellom partiene, og dermed fikk enda større oppmerksomhet.

McCarthyismen frem til 1953

Parallelt med Tydingshøringene inntraff også to andre forhold som var sentrale for McCarthyismens troverdighet og viktighet. For det første ble en lang rekke atomspioner avslørt i USA.

¹¹ Atombomben hadde siden 1945 vært ansett som USAs maktpolitiske trumfkort, og frykten hadde vært stor etter at erkefienden Sovjet brøt monopolet i 1949.¹² At amerikanske spioner hadde vært ansvarlige for dette, var derfor skandaløst. Avsløringene vekket både hat og frykt.

For det andre brøt Korea-krigen ut 25. juni 1950. Den nordkoreanske hæren invaderte Sør-Korea, og amerikanerne svarte med å lede et motangrep i FNs navn. Korea-krigen ble av mange i USA ansett for å være en forløper til en eventuell direkte krig mellom USA og Sovjetunionen. McCarthy anklager om illojalitet i UD ble dermed desto viktigere, siden amerikanerne ikke var villige til å ta noen sjanser over hodet hva gjaldt sikkerhetsrutinene i en krigssituasjon.

Tydingskomiteens rapport ble offentliggjort 17. juli 1950, og fordømte McCarthy i klare ordelag. Til tross for denne entydig negative dommen, ble ikke McCarthy mindre viktig i USA, snarere tvert imot. Toneangivende pressefolk og republikanske politikere mente nemlig at Tydingskomiteen hadde gjort en dårlig jobb. McCarthy endte opp med mer innflytelse og makt enn han noensinne hadde hatt. Og i perioden frem til sommeren 1954 skulle denne makten bare øke. McCarthy ble viet mer og mer plass i avisene, og utviklingen i den kalde krigen internasjonalt og i USA selv skapte større frykt for kommunistene innad i landet.

McCarthyismens slagkraft vokste som nevnt voldsomt i de neste årene. Dette skyldtes blant annet at en rekke sentrale politikere gav større prioritet til antikommunismen. Viktig var for eksempel at *Internal Security Act* ble vedtatt i 1950. Blant annet strammet loven inn kommunistenes rettigheter og opprettet en ny etterforskningskomité for intern sikkerhet. Komiteen, *Senate Internal Security Subcommittee* (SISS), ble hurtig en av Kongressens viktigste McCarthyistiske bastioner, og produserte regelmessig overskrifter og argumentasjon som hjalp McCarthyismen. Samtidig mobiliserte andre viktige organisasjoner, som for eksempel FBI, enda mer krefter til McCarthyismens sak.

McCarthyismens personlige innflytelse vokste også, særlig etter valgene i 1950 og 1952. I 1950 var det en stor overraskelse at Millard Tydings ikke ble gjenvalgt, og årsaken til dette ble av mange tilskrevet kommunisttemaet og McCarthyismens innvirkning.¹³ I valget i 1952 var McCarthyismen enda mer sentral og omdiskutert. Både nyvalgte president Dwight D. Eisenhower og visepresident Richard Nixon hadde gjort bruk av McCarthyismen i valgkampen. McCarthy selv hadde dessuten vært så skråsikker på gjenvalg at han hadde unnlatt å fokusere på Wisconsin-valget, og heller reist rundt i USA for å hjelpe politiske allierte i deres valgkamp. Da republikanerne så vant med et skred, ble derfor mye av æren for dette tilskrevet McCarthy. *The New York Times* anslø at han hadde hjulpet intet mindre enn åtte senatorer til Washington, mens andre avisers anslag lå enda høyere.¹⁴

Det må imidlertid presiseres at McCarthyismen ikke var uten motstand i disse årene. Tvert imot kan man si at de eneste menneskene som kanskje var mer aggressive enn McCarthyistene var anti-McCarthyistene. I Senatet var det riktignok få som torde å utfordre McCarthy, men både Truman-administrasjonen og de store liberale avisene stod steilt imot. De to sistnevnte gruppene var for øvrig også sterkt antikommunistiske, men de skilte seg fra McCarthyistene i synet på hvordan kommunismen skulle takles. Resultatet var en mer opphetet debatt, som gjorde at McCarthyismen holdt seg i medias fokus.

Raymond McCarthy

McCarthyismen fra 1953 og videre

Valget i 1952 endte med en republikansk seier, noe som gav store muligheter for McCarthy til å øke sin direkte politiske innflytelse. Fra 1953 fikk han formannskapet over *Permanent Subcommittee on Investigations* (PSI), som etter hvert tok form av å bli hans egen personlige antikommunistiske etterforskningskomité. Denne komiteen etterforsket en rekke saker som fikk stor publisitet, slik at McCarthy kunne beholde posisjonen i rampelyset i ytterligere noen år etter valgseieren. I 1954, da McCarthy nådde toppen av sin innflytelse, mente mange til og

med at han var blitt så mektig at han seriøst utfordret president Eisenhowers lederskap i det republikanske partiet.

McCarthys politiske fall begynte under Army-McCarthy-høringene fra 22. april til 19. juni 1954. I løpet av disse hadde McCarthy lagt seg ut med betydelige deler av den amerikanske hærledelsen, noe som førte til at han gradvis sank i aktelse i USA.¹⁵ Dessuten var kommunismen blitt et mindre akutt problem for amerikanerne, etter at Korea-krigen tok slutt og Stalin døde i 1953. Med dette gikk den kalde krigen mot en avspenningsperiode, noe som medførte at McCarthys antikommunistiske korstog ble mindre relevant. Hans motstandere på politikkens topp-plan så derfor sitt snitt til å handle imot ham.

Dette skjedde 20. juli 1954, da senator Ralph Flanders introduserte et forslag om at Senatet skulle sensurere McCarthy for usenatorisk oppførsel. Ti dager senere vedtok Senatet å nedsette en komité for å vurdere Flanders' forslag. Komiteen (Watkinskomiteen) leverte sin rapport til Senatet den 8. november 1954, rett etter kongressvalget. Rapporten var mild og virket objektiv – den frikjente McCarthy i tre av fem tiltalepunkter, men dømte ham skyldig i to. Watkinskomiteens innstilling var derfor at McCarthy skulle sensureres.

En koalisjon av demokratiske og moderate republikanske senatorer vedtok å følge denne innstillingen, og McCarthy ble sensurert 2. desember 1954. Dette markerer slutten på McCarthyæraen. McCarthy var riktignok avisstoff også i ukene umiddelbart etter dommen, men gikk deretter raskt ut av mediebildet. Samtidig ble også McCarthyismen et mindre tema i Washington, siden fenomenet både hadde mistet mye av sin politiske relevans gjennom avspenningen i den kalde krigen, og nå også sin fremste eksponent.

Det vil likevel være en overdrivelse å si at fenomenet falt ut av politikken, siden både Det hvite hus, FBI og Kongressen innførte mange McCarthyistiske tiltak i tiårene fremover. Fokuset var imidlertid ikke like voldsomt som under McCarthyæraen. Den samme utviklingen fulgte også på delstatsplanet. Rundt om i USA fortsatte politi, politikere, næringsliv og andre organisasjoner å være McCarthyistister. Slik vedvarte McCarthyismen, om enn i en svekket tilstand.

Sluttnoter

1. Douglas T. Miller og Marion Nowak: *The Fifties: The Way We Really Were*, Doubleday & Company Inc., Garden City, New York 1977, s. 21. 'Største land' er for øvrig oversatt fra 'largest country', ikke 'greatest'.

2. James Aronson: *The Press and the Cold War*, Bobbs-Merrill Company Inc., Indianapolis og New York 1970, s. 43. Dette gjaldt de om skrev under for å la det progressive partiet stille til valg i 1948.

3. Aronson: *The Press and the Cold War*, s. 107–108. Dette gjaldt abonnentene på *National Guardian* under Korea-krigen.

4. Fra McCarthys tale i Senatet 20. februar 1950 – en tale han hevdet var identisk med den gitt i Wheeling 9. februar. Talen er gjengitt i *Congressional Record*, 20. februar 1950. Et utdrag av denne er lokalisert i University of Maryland; Millard E. Tydings Papers; Series V; boks 4; mappe: "Loyalty & Security Program 1945–50". Heretter: *Wheeling-talen*.

5. *Wheeling-talen*, s. 3.

6. *Wheeling-talen*, s. 4. Mange historikere hevder at McCarthy opprinnelig hadde sagt at han kjente til hele 205 kommunister i Utenriksdepartementet, og først senere senket dette tallet til 57.

7. Ifølge Edwin Bayley: *Joe McCarthy and the Press*, University of Wisconsin Press, Madison 1981, s. 47.

8. Hiss ble riktignok ikke dømt for spionasje, fordi dette hadde inntruffet så mange år i forveien at en domfellelse var umulig. I stedet ble han dømt for mened, fordi han senere hadde løyet om spionaktiviteten – altså implisitt for spionasje.

9. Brev til Harry Truman fra Doris Brewer ("A Former Democrat"), 26. januar 1950. Finnes i Trumanlibrary; Papers of Harry S. Truman; WHCF [White House Central Files]; Official File; boks 152; mappe: "OF 20 – Misc. Acheson – Hiss (Con) Pertaining to Sec. Acheson's statement 1/25/50 in regard Alger Hiss and his conviction of perjury".

10. *State Department Employee Loyalty Investigation*; Senate Report No. 2108. United States Government Printing Office, Washington, D. C., 20. juli 1950, s. 6.

11. Allerede 24. januar 1950 hadde Klaus Fuchs innrømmet atomspionasje. Dette hadde ført til arrestasjonen av Harry Gold 24. april, som igjen ledet til avsløringen av David Greenglass. Greenglass innrømmet spionasje 15. juni, og angav Julius Rosenberg, som ble arrestert 17. juli.

12. Sovjet detonerte sin første atombombe 29. august 1949; USA ble oppmerksomme på det 3. september; og Truman offentliggjorde det den 23. september.

13. Robert Griffith: *The Politics of Fear: Joseph R. McCarthy and the Senate*, The University of Kentucky, Lexington 1970, s. 131.

14. Bøye Mikal Bøyesen: *McCarthyismen i USA: En historiografisk drøfting*, Hovedoppgave ved Universitetet i Bergen 1979, s. 27. Se også Fried: *Nightmare in Red*, s. 130–131.

15. Se Michael Paul Rogin: *The Intellectuals and McCarthy: The Radical Specter*, Cambridge, Massachusetts og London 1969, s. 259–60. (Opprinnelig utgitt i 1967.) Se også Bayley: *Joe McCarthy and the Press*, s. 202–203.

«Skulle det være mulig? I sin ensomhet og sin skog har denne hellige olding ennå ikke hørt at Gud er død.»

Friedrich Nietzsche

«Demokratiet er den verste styreform jeg har støtt på, men for øyeblikket kjenner jeg ikke til noe bedre alternativ»

Winston Churchill

«Those who control the present control the past and those who control the past control the future.»

George Orwell

«No person. No problem.»

Joseph Stalin

«The sad thing about science is all the beautiful theories destroyed by ugly facts»

Huxly

«An eye for an eye only ends up making the whole world blind»

Ghandi

«Litt mere fascisme, herr redaktør»

leserinnelegg fra mellomkrigstiden

«Vi kan ikke ha en skiløper som statsminister»

C.J. Hambro om Fridtjof Nansen

«How many conquests does the bluestocking make through her extensive study of history? What man ever fell in love with a woman because she understood Italian?»

Sosialdarwinisten Herbert Spencer om sammenhengen mellom
kvinnefrigjøring og fødselstall

Antikvariatet

Det tredje rikets siste dager

«I Hitlers bunker- Det tredje rikets siste dager» er skrevet av den tyske journalisten og historikeren Joachim Fest og har kommet ut på norsk i år.

Uttalelser tyder på at Hitler alt fra november 1941 innså at krigen var tapt. Men fra sin bunker nærmere ti meter under bakken fortsatte han sin desperate krigføring til det siste; han kommanderte arméer som forlenget var slått og satte i gang avgjørende slag som aldri ville finne sted. Den stadig mer paranoide Hitler forble nærmest uimotsagt, til tross for vanviddet og meningsløsheten. Han hadde fremdeles ubestridt autoritet overfor sine underordnede, selvom han hadde blitt som en skrøpelig olding.

Allerede da Hitler kom til makten og gjentatte ganger seinere, uttalte han at han aldri ville kapitulere. I begynnelsen av 1945 forsikra han sin luftvåpenadjutant Nicolaus von Below: «Vi kan gå under. Men vi kommer til å ta verden med oss». Hitlers krig var tapt, men den ødeleggende kraften i hans styre viste seg aldri så sterk som i disse siste dagene. Han ønska at hele det tyske folket skulle følge ham inn i undergangen- de fortjente ikke bedre for sin udugelighet og troløshet. I den beryktede Neroordren fra 19. mars 1945 blei det bestemt at samtlige forutsetninger for å opprettholde livet skulle ødelegges: industri, forsyningsanlegg, veier, broer, kloakksystem. Intet skulle falle i hendene på fienden.

I sin bok skildrer Joachim Fest i detalj de siste dagene i bunkeren, som det fremdeles hviler mye uvisshet over. Sammen med den tyske filmen «Das Untergang» har det blitt stadig mer interesse rundt Det tredje rikets siste dager. Det er imidlertid viktig at man ved siden av å interessere seg rundt livet i bunkeren, ikke glemmer de desperate og ubeskyttede kampene og ragnaroket ti meter overfor, der guttunger og eldre menn sloss. I Joachim Fests bok er begge verdener med, der han skildrer perioden fra Den Røde Armés siste avgjørende offensiv mot Berlin i begynnelsen av april, til Hitlers selvmord 30. april.

Av Inger Hilde Killerud

Det var en gang for 13.000 år siden ...

I boken *Guns, Germs and Steel*, med den noe ambisiøse undertittelen – *A short history of everybody for the last 13,000 years* forsøker Jared Diamond å overbevise oss om ressurstilgangens betydning for historiens utvikling. Hans utgangspunkt var å finne ut hvorfor historien har forløpt forskjellig i ulike deler av verden og således hvorfor visse områder i verden er fattigere enn andre, uten å ty til kvasi-leninisme, rasebiologi, vulgær genteori eller kulturreduksjonisme. Diamond er selv biolog og med dette utgangspunktet får boken en noe annen form enn det vi er vant til fra historiehylla på Nordli. Jared Diamond er en intellektuell kameleon, hans interesser og fokus konsentrerer seg ikke kun om biologi, han har jobbet og studert vidt og bredt.

Med fantastiske kapittel-tittler som *Zebbras, unhappy marriages, and the Anna Karenina principle – Why were most wild mammal species never domesticated?* eller *Speedboat to Polynesia – The history of Austronesian expansion*, sveiper forfatteren over utviklingen og forutsetningene i alle verdens kontinenter. Det bruker han ikke mer enn 425 sider på. Det går fort i svingene med Diamond.

Diamond skriver selv at boken leter etter den store forklaringen, han forsøker derfor å gå så lang som mulig tilbake i årsakskjeden. Dette er i seg selv et problematisk prosjekt. Som historiker vil man instinktivt reagere på determinismen som gjerne blir konsekvensen av en slik tilnærming. Og hva forklarer det egentlig, gir det mening å trekke linjen tilbake 13.000 år for å forklare verdens skjeve fordeling av goder? –kanskje ikke, men det gir oss åpenbart en advarsel i forhold til enkle løsninger. Det er vanskelig å la seg overbevise om at Diamond har funnet selve forklaringen, derimot er det lett å la seg overbevise om at innfallsvinkelen er nyttig. Det faktum at Afrika sør for Sahara ikke hadde noen dyr som lot seg domestisere og kun et fåtall av planter, er relevant informasjon for å forstå globalhistorien, men sannelig er det mye slik informasjon ikke forklarer også.

Boken gir virkelig et annet bilde enn vi er vant til, og dette bildet er heller

ikke ufornuftig –men er det historie? –nei ikke helt, dette handler mer om de forutsetninger som historien bygger på. Boken evner dog å avlive noen myter og kan sette globalhistorie og økonomisk historie inn i et perspektiv som viser at det ikke kun er menneskelig handling, godhet eller ondskap som avgjør historiens gang.

Guns, Germs and Steel fikk en mangefasettert mottagelse da den kom i 1997, ikke overraskende var mottagelsen best blant naturviterne – men også blant garvede historikere fikk boken sitt publikum. Noen naturvitere følte nok at de endelig hadde tatt innersvingen på historiefaget. Så enkelt var det nok ikke.

Boken er godt og drivende skrevet, og forfatteren har selv en viss distanse til sitt megalomanske prosjekt. Den bør leses som et tappert forsøk mer enn en fullstendig forklaring, det er Jared Diamond fullstendig klar over –og det er ikke alle Napoleonere forunt, for i grunn er han jo dømt til å mislykkes.

Moralen, ja det får vel bli at tverrfaglighet er fantastisk gøy –men om vi egentlig skjønner hverandre får andre avgjøre.

Av Thor Indseth

Inside the Kremlin's Cold War: from Stalin to Khrushchev

Forskningen omkring Den kalde krigen har tradisjonelt sett vært dominert av vestlige historikere og samfunnsvitere. Også arkivene man har benyttet seg av har vært vestlige. Med Sovjetunionens sammenbrudd og Den kalde krigens slutt har dette til en viss grad endret seg. Vestlige forskere kan fremdeles sies å dominere feltet, men arkivsituasjonen har blitt dramatisk endret etter at de russiske arkivene ble åpnet. Vladislav Zubok og Constantine Pleshakovs bok er et eksempel på litteraturen som har kommet ut av den nye forskningen rundt Den kalde krigen. Boken tar for seg de ledende skikkelsene i det sovjetiske regimet, fra Stalin til Khrustsjov, via Molotov, Zhdanov, Beria og Malenkov. Disse beskrives alle i korte biografier. Hva drev dem?

Hvilke karakteristikk hadde de? Hvilken rolle spilte de i Sovjetunionens maktsenter, Kreml? Deres rolle i Den kalde krigen beskrives inngående, fra Stalins harde linje overfor vestmaktene etter Den andre verdenskrig, til Khrustsjovs klønete behandling av Cuba-krisen. Spesielt interessant er boken når Zubok og Pleshakov redegjør for hvordan de forskjellige lederne var med på å forme Den kalde krigen og hvordan deres personlighet var avgjørende for makthavernes beslutninger. I hovedsak er det Stalin og Khrustsjov man befatter seg med. Man får inntrykk av de to som rene ytterpunktene. Stalin som alltid kalkulerende og forsiktig, på grensen til det paranoide. Khrustsjov som oppfarende og spontan, den store gambler i Kreml, som drev verden til kanten av stupet – atomkrig – med utplassering av raketter med atomstridshode på Cuba i 1962. Også sistnevntes forhold til John F. Kennedy er viet stor plass; hvordan Khrustsjov sterkt undervurderte sin ideologiske motstander og hvordan dette ledet han til å ta avgjørelsene som kunne fått fatale følger.

Inside the Kremlin's Cold War: from Stalin to Khrushchev er en ganske annerledes historiebok, med mange biografiske aspekter. Samtidig kan den knapt sees på som en samling biografier. Boken er noe mer enn det. Spesielt interessant er den når den tar for seg kontinuitet og brudd fra Den andre verdenskrig frem til Khrustsjovs fall. Boken viser hvordan de sovjetiske ledernes verdensanskuelse faktisk var med på å forme verden i årene etter 1945, først gjennom staliniseringen av Øst-Europa og senere gjennom globaliseringen av Den kalde krigen. Denne verdensanskuelsen var preget av alt fra hva Zubok og Pleshakov kaller *The revolutionary-imperial paradigm*, en sammenblanding mellom marxistisk ideologi og den tradisjonelle russiske ekspansjonstrangen, til atomkappløpet med USA. Fra blokaden av Berlin i 1948, via invasjonen av Ungarn i 1956 til Cuba-krisen: Zubok og Pleshakov forsøker å komme inn i hodet på Kremls ledende skikkelser for å komme til bunns i hvordan de tenkte. De lykkes langt på vei.

Av Kjetil Vengstad

Kortskaller og langskaller

Fysisk antropologi i Norge og striden om det nordiske herremennesket

Boken *Kortskaller og langskaller* er skrevet av Jon Røyne Kyllingstad, og er basert på hans hovedfagsoppgave i historie, fra 2001, ved Universitetet i Oslo. Boka kom ut i 2004.

Rasisme blir av de aller fleste i dag betraktet som selve motpolen til idealer om opplysning, framskritt og menneskeverd. Den kollektive hukommelsen kan være kort, og det er lett (og bekvemt) å glemme at kun for et par generasjoner siden ble rasistiske ideer forfektet av liberale, opplyste og velmenende mennesker. Å forske på menneskeraser ble betraktet som en viktig og seriøs vitenskapelig beskjeftigelse.

Kyllingstads bok handler om den fysiske antropologiens historie i Norge mellom ca. 1890 og 1930-tallet. Han gir en oss en grundig innføring i den fysiske antropologiens historie som forskningsfelt, og han plasserer forskningens motivasjon og resultater i en politisk kontekst.

Kyllingstad fokuserer på diskusjoner mellom forskjellige fraksjoner i forskningsmiljøet om hvilke raseideer som var vitenskapelig korrekte, og hva samfunnet kunne bruke disse ideene til. Rasetenkningen hadde både liberale og autoritære trekk. Et liberalt trekk var ønsket om å skape et samfunn som bygget på menneskenes naturgitte ønsker og behov, det autoritære aspektet var at en elite forvaltet den vitenskapelige kunnskapen om hvordan menneskenes natur var, og hva slags samfunn som var i pakt med denne naturen.

Dette var motsetninger som i Tyskland ble satt på spissen etter 1933, da forskere innen fysisk antropologi var med på utforme den nasjonalsosialistiske rasepolitikken.

Kyllingstads bok gir et interessant bilde av et tilbakelagt kapittel i den vestlige vitenskapens nære fortid.

Av Ingjerd Veiden Brakstad

Menocchios verden

Er det mulig å vite noe om hva en vanlig mann i Italia tenkte om livet, universet og Gud på 1500-tallet? I 1976 kom Carlo Ginzbergs bok *Il formaggio e i vermi: Il cosmo di un mugnaio del '500* ut på italiensk. Bokens Engelske tittel er *The Cheese and the Worms - The Cosmos of a Sixteenth-Century Miller*. Boken forsøkte å gjøre nettopp det. I løpet av 128 sider beskriver Ginzberg Mølleren Menocchios syn på verden.

Menocchio var ingen fiktiv person, men en mann som levde og åndet i Italia for om lag 500 år siden. I motsetning til andre historiebøker som orienterer seg rundt ett enkelt individ, tar ikke Ginzberg utgangspunkt i noen storhet, Menocchio var ingen sentral person, men en såkalt vanlig mann, med et noe uvanlig syn på verden. Studiet er basert på inkvisisjonens rettsprotokoller. I motsetning til det offisielle verdensbildet på denne tiden, i all hovedsak representert gjennom kirken, beskriver rettsprotokollene et konkurrerende verdensbildet, dette gir oss et unikt lite blikk inn i folkelig kultur og mentalitet (*popular culture*) på 1500-tallet. Boken har blitt kritisert for å trekke slutninger fra det unike til det generelle, men er det det Ginzberg prøver å gjøre? Selv om Menocchios verdenssyn er enestående, har det en stor verdi for å forstå tiden. Bare eksistensen av et enkeltfenomen, selv om det ikke er generelt, og selv om det bare gjelder ett individ, er jo også interessant.

Boken er et hovedverk innenfor mikrohistorie, og har vært toneangivende for mange senere kulturhistoriske verker. Boken åpnet opp for nye måter å lese kildene på og for å kunne ta i bruk kilder som tidligere hadde vært betegnet som kuriosa. Dette gjør boken interessant også utenfor sin periode. Bokens form og språk gjør at den hadde, og fortsatt har, et bredt nedslagsfelt. Den har en stor underholdningsverdi og krever lite forkunnskaper utover interesse for historie, samtidig som den vekket debatt, frustrasjon og begeistring innenfor academia – og det er jo ikke mange bøker forrunt. Men når blir boken oversatt til norsk?

Av Thor Indseth

Infosider

Forum for samtidshistorie (FoSam)

Seminar Høstsemesteret 2004

Torsdager 10.15-12.00 Seminarrom 300 Niels Henrik Abels Hus

Under står et foreløpig program over høstens seminarer. Det vil annonseres flere seminarinnlegg senere.

21. oktober. Jan Messel, stipendiat ved Forum for Samtidshistorie, UiO: Tittel annonseres senere.

28. oktober. Eldrid Mageli, forsker ved Historisk institutt, UiO: Japonisme. Japans betydning for europeiske kulturuttrykk i det 19. og 20. århundre. En skisse.

2. desember. Helge Danielsen, Dr.art. Prosjektkoordinator, Oral History: Elite Oral History på norsk: Erfaringer fra FoSams intervjuprosjekt.

Historisk fagutvalg

Historisk fagutvalg representerer de om lag 1400 historiestudentene ved UiO, og fører deres saker overfor instituttet og andre aktører innen «universitetsdemokratiet». Fagutvalget er åpent for alle og blir valgt på allmøte i begynnelsen av semesteret (se oppslag). På allmøte tas det også opp aktuelle kampsaker.

Medlemmer og portefølje i Historisk fagutvalg:

Geirr Olav Gram (Leder og studentrepresentant i styret ved HI).

Kristian Hunskaar (Nestleder, vararepresentant til styret, internettansvarlig og medlem av Quiz-komiteen).

Trond Svandal (Sekretær).

Yoran Sandanger (Kasserer).

Karoline Kristiansen (Studentrepresentant i styret ved HI og studentrepresentant i programstyret).

Kent Ove Hansen (Studentrepresentant i styret ved HI).

Anders Nordmo (Vararepresentant til styret og Pr-ansvarlig).

Øivind Sunde (Studentrepresentant i programstyret).

Kjetil Vengstad (Vararepresentant i programstyret og representant i bokkomiteen).

Geir Våje (Vararepresentant i programstyret og medlem av Quiz-komiteen).

Ingrid Næser (Redaksjonsmedlem i Tid&Tanke).

Lars Thoresen (ISHA-ansvarlig).

Henrik Ameln Hoem (Representant uten portefølje).

Elisabeth Sandberg (Representant uten portefølje).

Infosider

Instituttseminaret:

Høst 2004

Niels Henrik Abels Hus, Blindern

Seminarrom 300

Mandager, kl. 18.15-20.00

18. oktober. Jørn Øyrehaugen Sunde: Trolldomsprosessane og overgangen frå ein rettsorden til eit rettssystem i Noreg på 1700-talet.

25.oktober. Claudia Lenz: Mellom den familiære og den nasjonale «konsensusfortelling». Hvordan konstruksjonen av minner om krig, okkupasjon og jødeforfølgelse foregår i dialog mellom generasjonene i familiene.

1. november. Knut Sprauten: Hvordan blir den homofile angiveren av taterslekt behandlet i lokalhistoriske publikasjoner? Om personvern i bygdebøker og gards- og slektshistorier.

8. november. Finn Erhard Johannessen og Pål Thonstad Sandvik: Hydro og staten 1945-1970.

15. november. Aina Schiøtz: «...aldri...skal saadant et Fruentimmers Blod farve Retterstedene.» Om (retts)medisin og helse som historiske forskningsfelt.

22. november. Åpent.

Ønske om å stå på seminarets e-postliste kan sendes til seminarlederen Øystein Rian: oystein.rian@hi.uio.no

Vil du gi Fortid en fremtid?

Fortid trenger skribenter og redaksjonsmedlemmer. -Fristende?

Kontakt oss på: fortid-hi@hi.uio.no

Deadline for bidrag neste nr: 15. januar 2005